

«ТРУДОВІ ПОЧИНИ» РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ в 1930-ті рр.: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Анотація: досліджено взаємини влади і робітників УСРР у контексті організації сталінським керівництвом громадських рухів у підтримку політики форсованої індустріалізації: соціалістичного змагання, стахановського руху, рухів раціоналізаторів і винахідників, та за оволодіння новою технікою.

Ключові слова: соціалістичне змагання, стаханівський рух, рух винахідників і раціоналізаторів, рух за освоєння нової техніки, радянські професійні спілки, радянська влада, робітники УСРР.

Прагнучи прискорити індустріалізацію країни, сталінське керівництво вдалося до різних заходів. Для підвищення продуктивності праці було використано нову форму трудового суперництва — соціалістичне змагання, що мало замінити капіталістичну конкуренцію. У роки першої п'ятирічки змагання за вдосконалення виробництва, виконання та перевиконання планів його розвитку набуло форми руху ударних бригад, а в період другої — стахановського руху. Однак існували й інші форми підвищення продуктивності праці — раціоналізаторство, винахідництво, рухи за освоєння нової техніки і госпрозрахункових бригад.

Вивчення досвіду соціалістичного змагання було пріоритетною темою для радянських істориків, які розглядали його як прояв трудової ініціативи мас, що уособлювала новий характер вільної праці. Однак, незважаючи на перегляд уявлень про епоху сталінізму у вітчизняній та зарубіжній історіографії, на переламі 1980-х і 1990-х рр. інтерес до цієї проблеми не зменшився. Оскільки переосмислення цього феномену здійснювалося західними та пострадянськими істориками колишнього СРСР на принципово різних засадах, суттєво різнився й ракурс розгляду ними проблеми соціалістичного змагання.

Зокрема, у пострадянській історіографії, яка в той час перейшла на концептуальні засади теорії тоталітаризму, з'явилася низка статей, у яких розвінчувався міф про соцзмагання як добровільну форму соціалістичної праці та розкривалися негативні наслідки трудового штурму для виробництва й робітників. Одна з перших спроб дати реалістичну оцінку цього явища належить українському історикові М. Трояну¹.

Більш ґрунтовно проблема соціалістичного змагання вивчалася в зарубіжній західній історіографії. Її дослідники з табору прихильників соціальної історії, що вважали теорію тоталітаризму застарілою, підготували монографії з історії стахановського руху, у яких намагалися пояснити політичний феномен Великого терору, а також відповісти, який вплив він мав на сталінську систему в цілому².

У наступне десятиріччя історія соціалістичного змагання вивчалася в контексті процесу формування нової системи трудових відносин і трудової мотивації. Російські історики С. Журавльов і М. Мухін, дослідивши цей феномен на мікрорівні — прикладі московського Електрокомбінату, який був флагманом електромеханічної галузі країни у 1930-х рр., намагалися відповісти на запитання, як соцзмагання співвідносилося з політичними установками та об'єктивними потребами країни і чи враховувало воно матеріальні й духовні запити трудящих, а також особливості їхньої психології³. Застосування мікроаналізу дозволило глибоко вивчити соціальні процеси, пов'язані з феноменом соціалістичного змагання, але одночасно звузило територіальні межі дослідження.

У сучасній вітчизняній історіографії означена проблема ґрунтовно не досліджувалася. У працях з історії індустріальної модернізації, соціального партнерства держави та профспілок, тоталітарного режиму вона набула лише фрагментарне висвітлення⁴.

У запропонованій статті зроблено спробу комплексно висвітлити історію соцзмагання, зосереджуючи увагу на з'ясуванні малодосліджених аспектів проблеми — негативної реакції українських робітників на запровадження сталінським керівництвом нових форм трудового суперництва, яка зумовлювалася відсутністю належних державних ресурсів для економічного стимулювання праці, та ставлення влади і професійних спілок до негативних настроїв у робітничому середовищі.

В умовах карткової системи постачання робітники і службовці не мали можливості використовувати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантований нею мінімум. Кваліфіковані працівники «отоварювали» за картками приблизно чверть заробітної плати, а решта залишалася звичайними папірцями. Замість економічних стимулів уживалися заходи для морального заохочення до праці, головним чином через організацію масового виробничого змагання⁵.

Початок широкомасштабної кампанії з розгортання змагання припав на 1929-й рік.⁶ Її сприйняття робітничими масами ототожнювалося у радянській історіографії з численними трудовими починами колективів підприємств чи окремих працівників. Думка радянських істориків про те, що у першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з великим ентузіазмом⁷, перекочувала до фундаментальних праць з історії радянської України. Цей висновок їх автори зробили на підставі узагальнення повідомлень радянської преси про масові виробничі почини трудівників, спрямовані на розв'язання планових завдань під час перших п'ятирічок⁸. Проте, на нашу думку, інформацію про численні трудові почини трудових колективів промислових підприємств, ініціаторами яких нерідко виступали їхні парткоми, не варто ототожнювати з настроями мас. При цьому слід також обов'язково враховувати ідеологічну заангажованість радянської преси, насамперед центральних та обласних газет.

Вірогідніші дані містили інформаційні документи ВЧК–ДПУ–НКВС, що передавалися компартійним органам (так звані інформдовідки). Але й вони є документами опосередкованого багатофокусного віддзеркалення фактів, оскільки узагальнювали спецдовідки губернських, обласних, крайових чи респуб-

ліканських чекістських органів. Останні, у свою чергу, зводили до купи донесення агентурної мережі з районних центрів, що формувалися на підставі аналізу листів (тобто доносів) позаштатних загальнозаводських і цехових інформаторів⁹. Проходячи через стільки інстанцій, об'єктивна картина суспільних настроїв неминуче спотворювалася. Довідки в основному відбивали їх оцінки з боку відповідних органів, а не власне самі настрої¹⁰. Така ж особливість притаманна і донесенням органів Центральної контрольної комісії КП(б)У — Наркомату робітничо-селянської інспекції (ЦКК–РСІ), які перевіряли роботу місцевих органів управління та промислових підприємств.

Свою специфіку мали звіти та довідки перевірочних бригад ВУРПС, автори котрих, намагаючись захистити від репресій місцевих спілкових керівників, нерідко прикрашали ситуацію й перекладали провину за «прорив на фронті соціалістичного змагання» на господарників та інженерно-технічних працівників. Тому інформацію, яка міститься у різнопланових документах офіційних органів, належить сприймати критично.

За даними однієї зі спецдовідок ДПУ УСРР, надісланої до ЦК КП(б)У у травні 1929 р., зазначалося, що робітники УСРР у більшості позитивно зустріли звернення XVI конференції ВКП(б) «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» про розгортання змагання за виконання п'ятирічки. Разом із тим у ній зауважувалося, що в окремих групах трудівників «зустрічаються скептичні настрої й побоювання, що підвищення інтенсивності праці [ударниками] дасть підставу адміністрації закріпити за робітниками норми, які підвищилися у результаті соцзмагання, і що, таким чином, робітники постраждають своїм заробітком після розгортання змагання»¹¹. Такі настрої, за оцінкою авторів довідки, мали значне поширення у сільських округах, зокрема Полтавській, де робітники, обговорюючи питання трудового суперництва, пропонували не захоплюватися підвищенням норм виробітку¹². Подекуди органами Державного політичного управління фіксувалися прояви відверто ворожого ставлення до змагання¹³.

У радянській історіографії було прийнято вважати, що застрільниками змагання виступали молоді робітники-комуністи і комсомольці, а саботажниками — робітники-вихідці з села й особливо «колишні люди». Це насправді у більшості випадків було саме так. Однак подібне твердження дає спрощену картину про політичні настрої цих груп працівників.

У вищезитованій довідці Державного політичного управління згадувалося про випадки, коли прихильниками змагання виступали так звані «бешкетники» — призвідники страйкових виступів гірників (шахта № 1 Горлівського рудоуправління, забійники Писарчук та Груманський), які намагалися використати участь у ньому для покращення соціального статусу. Разом із тим акцентувалася увага на особливій небезпеці критики організації кампанії змагання з боку окремих комуністів і кандидатів у члени партії. Як доказ, наводився виступ одного з них, металурга Дніпропетровського заводу ім. Петровського Буряка, котрий під час обговорення питання про соціалістичне змагання на загальних зборах трудівників коксового цеху виступив проти боротьби за зниження

собівартості продукції й зміцнення дисципліни праці. Він мотивував це так: «на виробництві симуляція [виникає] від того, що робітників погано годують, в усьому урізують — жирів немає, хліба бракує, ціни на продукти зростають і немає зараз інтересу не тільки до роботи, а й навіть до життя»¹⁴.

Аналогічні факти констатувалися також в інформаційних бюлетенях ВЦРПС, укладених з передруківок публікацій преси. Наприклад, в одному з них із посиланням на газету «Пролетар» від 16 січня 1929 р. повідомлялося про «дезертирство» з фронту соцзмагання комуністів, комсомольців та кандидатів у члени партії на шахтах Червонолуцького гірничого району — «Хрусталівки», «Нікольчанівки», «Боківки»¹⁵.

Незадоволення кампанією з розгортання змагання висловлювали робітники різних вікових груп. Ветерани праці ливарного цеху Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського скаржилися, що старому робітникові зараз не дають жити, змушують всіляко підвищувати продуктивність. Матеріальні претензії владі висували й молоді шахтарі. Наприклад, один із гірників шахти № 5 Горлівського рудоуправління тресту «Донвугілля» вважав, що з організацією соцзмагання чи то «поспішили, чи запізнилися, бо всі робітники знаходяться однією ногою в труні — босі, голі, замордовані..., отримують по 120 рублів, а нещаслива молодь — копійки»¹⁶.

Найчастіше в ДПУ надходили доноси відносно проявів незадоволення змаганням з боку робітників, які походили з села. Серед таких повідомлень була й інформація про випадок підтримки тимчасовими працівниками з навколишніх сіл згадуваного вище виступу кандидата у члени партії Буряка з Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського¹⁷.

Звичайно робітники виступали не проти ідеї змагання, а проти його організації в умовах, коли у країні панувала продовольча, фінансова і товарна криза. Так, слюсар Бондаренко із заводу «Червоний Профінтерн» зазначав, що «робітники не проти того, аби підвищити продуктивність праці, але умови життя погіршуються, нам замало півтора фунта хліба, в ЦРК немає жирів, за таких умов продуктивність не підвищити». Працівники Вінницької суконної фабрики, Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського й Маловіськівського цукрозаводу висували претензії профспілкам щодо невчасності розгортання соціалістичного змагання, коли їсти немає чого¹⁸.

Через погане продовольче постачання робітники не бажали працювати на недільниках. Наприклад, на шахті № 1 Горлівського рудоуправління багато гірників підтримали забійника Саприкіна який закликав «не боятися голосувати проти організації недільника на «День індустріалізації», оскільки «робітників намагаються задушити роботою», «ніхто не турбується, щоб вони отримували достатньо хліба». На знак солідарності з шахтарями не з'явилися на недільник і робітники другої зміни на шахті № 2, а також більшість робітників на шахті № 7 Сорокінського рудоуправління. Незадоволення висловлювали й гірники з шахт № 3, 4, 5 цього управління, котрі заявляли, що безперервна робота сильно стомлює та й харчування погане, тому спостерігаються симуляція і прогули¹⁹.

Відкрито виступили проти участі у змаганні рудокопи Гниваньських гранітних розробок. Вони відмовилися на профспілкових зборах обговорювати це питання, вимагаючи кращого продовольчого постачання. Гострого характеру набули також аналогічні виступи на Вінницький суконній фабриці²⁰.

Не всі вірили радянській пресі, яка твердила, що соцзмагання — це винахід робітників, а вважали його, як працівник Іванченко з 28-го Держмлина, «хитрою видумкою комуністів, які хочуть, щоб ми зараз пнулися із шкіри геть, а потім нам скажуть — хоч лусни, але дай те, що ти дав на момент змагання». Рудокопи Гниваньських гранітних розробок з навколишніх сіл пропонували керівникам партії спочатку виконати свої зобов'язання перед робітниками, а потім вимагати від них підвищення продуктивності праці.

Аналогічні думки висловлювали й трудівники — вихідці з селян, що працювали у металургійній промисловості. Вони не бачили різниці між методами інтенсифікації праці за царизму та у радянські часи. З цього приводу ливарник Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського Хавкін говорив: «Усі ці кампанії — задля того, щоб змусити робітника покласти своє здоров'я на виробництво. Немає різниці між колишнім часом і теперішнім»²¹.

Деякі опозиційно налаштовані робітники вважали винуватцями ситуації, що склалася, не тільки комуністів, а й безпартійних, котрі повірили партії та підтримали ідею соцзмагання. Вони дивувалися, чому такі робітники не розуміють, що змагання неминуче призведе до підвищення інтенсифікації праці. Зокрема, вантажники шахти № 1 Сорокінського рудоуправління з цього приводу зазначали, що робітники — дурні, оскільки не розуміють, що хитрі більшовики проведуть збори, почнуть агітувати, робітники піднімуть руки за недільник, а потім у них шкіра тріщатиме²².

Обурення працівників викликали й антидемократичні методи організації змагання. Так, гірники з шахти «Американка» не розуміли, «навіщо ходити на збори, коли з ними не рахуються та не виконують їхніх настанов», а тому висловлювали сумнів у доцільності його розгортання «згори». Різні думки висловлювалися у виробничих колективах і стосовно мети організації змагання. Не всі робітники вірили намірам держави спрямувати кошти, отримані від підвищення продуктивності праці, на потреби індустріалізації. Деякі, як вищезгаданий ливарник Хавкін, вважали, що ці кошти підуть на компенсацію безгосподарності комуністів, а інші, як гірник Мосін із шахти «Центральна» Ірмінського рудника Першотравневого рудоуправління, — на утримання державного апарату.

Не всі робітники були впевнені у тому, що кампанія з розгортання змагання змінить ситуацію у промисловості на краще, розуміючи, що вона негативно відіб'ється на їхньому економічному становищі. Металурги Дніпропетровського заводу ім. Петровського і робітники Маловиськівського цукрозаводу вважали, що ця кампанія посилить інтенсифікацію праці, не забезпечивши належного зростання її оплати, й тому пропонували шукати будь-який інший шлях для здешевлення промислової продукції²³. За даними бригад ВЦРПС, які відряджалися у регіони для перевірки результатів змагання, та за повідомленнями

делегатів Всесоюзного з'їзду ударних бригад, в Україні такі виступи були непоодинокими²⁴.

Намагаючись захистити свої економічні інтереси, робітники вимагали від професійних спілок гарантувати їх захист шляхом укладення з адміністрацією підприємств договорів про соцзмагання. Вони передбачали відрахування заводоуправліннями певної частки прибутку до фонду заробітної плати у разі підвищення продуктивності праці.

Працівники, які остаточно зневірилися в колективних угодах і не довіряли ні профорганам, ні господарникам, голосували проти проведення змагання, як це зробили учасники зборів на шахті «Комунар» Пролетарського рудника Дзержинського рудоуправління, або ігнорували участь у ньому чи у виробничих нарадах, присвячених йому. Наприклад, на Макіївському металургійному заводі з 300 робітників першої зміни електромеханічного цеху прийшли на виробничу нараду, організовану для розгляду питання про змагання, тільки 42, а в механічному цеху цього ж підприємства із 180 — лише 23²⁵.

Проте більшість робітників погодилася з пропозицією профорганів взяти участь у змаганні всупереч власному бажанню, побоюючись репресій у випадку обструкції. Вони вважали: якщо його розгортають, щоб знизити розцінки, тож треба їх знизити, щоб не відбулося скорочення штатів. Не наважуючись на відкриті виступи, робітники вели агітацію проти соціалістичного змагання таємно від адміністрації. Іншої реакції на пропозиції профспілок добровільно знижувати розцінки бути не могло.

Через негативне ставлення трудящих до змагання його організація нерідко обмежувалася підписанням господарсько-політичних договорів про трудове суперництво між підприємствами, що супроводжувалося словесними деклараціями про активну підтримку останнього з боку профспілкових органів. Саме змагання часто перетворювалося на формальний бюрократичний захід²⁶.

Враховуючи настрої мас, деякі профкоми не поспішали з розгортанням змагання, відкладаючи цю роботу до закінчення інших господарсько-політичних кампаній. Ті ж, котрі її розпочинали, розуміючи неможливість задоволення вимог робітників, вдавалися до адміністративних заходів, затверджуючи тексти угод про соціалістичне змагання й призначаючи штаби з його організації без попереднього обговорення питання на загальних зборах працівників. Вони застосовували щодо саботажників змагання репресії аж до виключення їх із членів профспілок²⁷.

Щоб надати змаганню масового характеру, влада вдавалася до створення ударних бригад, які мали виступити його ініціаторами на окремих шахтах, заводах і фабриках. Процес організації бригад в основних промислових районах та на великих підприємствах розпочався у березні-квітні, а на інших — у квітні-травні 1929 р.²⁸

За твердженням радянських істориків, до складу ударних бригад входили переважно комсомольці, партійці і кандидати в члени партії²⁹. На кінець першої п'ятирічки до них у кам'яновугільній промисловості ввійшов 61% комуністів і кандидатів у члени партії, в чорній металургії — 89,1%, у транспортному

машинобудуванні — 96,6%³⁰. Проте питома вага кадрових робітників серед ударників була незначною. За підрахунками інформаційного відділу ДПУ УСРР, у червні 1929 р. вона становила 30% від кількості трудівників. У той самий час загальна кількість робітників, що ввійшли до складу ударних бригад, не перевищувала 2,6–5,7%³¹, але до кінця року вона збільшилася до 22,9%³².

Форми організації бригад не були однотипними. Вони залежали від системи розподілу зароблених коштів усередині кожної з них. Якщо у класичній ударній бригаді він відбувався на основі розрядів тарифної сітки, то у виробничих комунах розподілявся порівну. Водночас слід враховувати, що різниця між ударниками виробництва та «неударниками» була відносно постачання менш значною, ніж між кадровими робітниками й новачками, оскільки новоприбулі ще не встигли стати членами профспілок й вступити до кооперативу³³.

Уявлення про те, хто входив до ударних комун, які в побуті називалися комунками, дають матеріали, отримані у результаті перевірок їхнього складу та діяльності з боку ВУРПС. В одному із зведень за березень 1930 р. по металургійній промисловості повідомлялося, що серед членів 57 виробничих комун Київського червонопрапорного електротехнічного заводу залізничної сигналізації «Трансигнал» більшість становили кадрові робітники, а молодь у віці до 25 років не перевищувала третини загального складу. Половина учасників комун були безпартійними, третина — комуністами, а решта — комсомольцями. Таким чином, твердження радянських істориків про те, що ударні бригади склалися переважно з комуністів і комсомольців, на прикладі комунок не підтверджується. Дві третини комунарів становили малокваліфіковані робітники (16,8% — 2-го розряду й 52,2% — 3-го та 4-го розрядів), трохи більше чверті — ті, котрі мали середню (26,8% — 5-го й 6-го розрядів) і лише 2,2% — вищу кваліфікацію (7-го та 8-го розрядів). Причому у складі комун переважали робітники певної кваліфікації (лише 2–3 з них мали розряди вищі чи нижчі за інших)³⁴.

У цехах, де рівень кваліфікації робітників суттєво різнився, а таких була більшість, робітники не були зацікавлені у створенні комун, а тому основною формою розвитку руху ударників стали бригади³⁵.

У зв'язку з потребою розробки нових методів управління виробничими процесами у 1930 р. з'явилися нові типи ударних колективів — так звані наскрізні бригади. На них покладалися завдання загального планування роботи підприємств і взаємодія усіх ланок виробництва, а також мобілізація усіх працівників на виконання підвищених (ударних) завдань. У 1931 році кількість таких бригад, у яких працювали 20 тис. осіб, зросла до 600, а чисельність шахт, заводів і фабрик, на котрих вони були створені, дорівнювала 24% від решти їх. Причому середня кількість робітників у бригадах на одне підприємство становила 5,7. Наприкінці 1932 р. чисельність наскрізних бригад збільшилася до 4434, а їхня середня кількість на один завод, фабрику, шахту — до 10,9. Однак лише 17,5% підприємств мали такі бригади. На думку С. Кульчицького, вони вичерпали себе під час вдосконалення внутрішньозаводського планування. У другій п'ятирічці наскрізні бригади повністю зникли у зв'язку із запровадженням диспетчеризації виробництва³⁶.

Іншою формою участі колективів підприємств у розробці й обґрунтуванні виробничих завдань було зустрічне планування. Робітники, користуючись плановими розробками трестів або заводууправління як схемою, мали самостійно опрацювати більш напружену програму, виявляючи внутрішні додаткові ресурси. У 1931 р. більшість промислових підприємств взяли підвищені виробничі завдання. З ініціативи колективу Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча поширилося зустрічно-змінне планування, коли працівники брали зустрічні зобов'язання перед кожною зміною³⁷.

У 1932 р. профспілки підтримали почин робітників Ленінграда щодо складання технічно обґрунтованого плану (техпромфінплану), а згідно з постановою ВРНГ СРСР і ВЦРПС від 11 вересня 1931 р., — їхню ініціативу відносно організації госпрозрахункових бригад, які брали на себе зобов'язання з раціоналізації виробництва, зміцнення трудової дисципліни, економії сировини, матеріалів, палива, підвищення якості продукції. На початок грудня таких бригад нараховувалися більше 20 тис., а на 1 лютого наступного року — 30 тис., в яких працювало 300 тис. робітників. Госпрозрахункові бригади стали основною формою руху ударних бригад³⁸. Однак, у 1933 р. велика кількість госпрозрахункових бригад розпалася, а ті, що залишилися, стали недієздатними³⁹.

Бригадний госпрозрахунок вимагав обліку великої кількості показників та звітності по них. Зокрема наряд-завдання, на основі якого укладався договір з адміністрацією, містив десять різних позицій.⁴⁰ Розрахунки за ними виявилися непосильними для робітників і керівників цехів. Внаслідок цього під час обліку роботи госпрозрахункових бригад не враховувалися такі важливі показники, як норми витрачання сировини, матеріалів та інструментів, а також припустимі норми браку та простоїв. Недостатньо застосовувалося матеріальне стимулювання керівників і членів цих колективів — преміювання за економію, додаткова оплата тощо. За висновками голови президії Всеукраїнського комітету загального машинобудування Дроба, який в листопаді 1933 р. обслідував провідні підприємства галузі, на багатьох із них бригадного госпрозрахунку фактично не було. Формальний характер мало й зустрічно-змінне планування, до участі в якому недостатньо залучалися робітники⁴¹. Після завершення реформи госпрозрахунку в 1933 р. відповідні колективи як модифікація ударних бригад перестали існувати⁴².

Багато працівників були псевдоударниками, занесеними до списку передовиків виробництва за рішенням профспілок. Іноді, як на Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча, їх оповіщали про факт зарахування до лав ударників постфактум, а інколи взагалі нічого не повідомляли. Робкор газети «Ільичевец» у замітці «Як вербують робітників» описував, що на його заводі цей захід здійснювався так:

«Голова цехпрофбюро підходить до робітника і запитує:

— Твій номер?

— 25-й.

— Прізвище?

— Петров.

— Підпишись.

Робітник підписувався й запитував навіщо він підписався.

— Не знаєш? Ударником будеш.

Так цехове профбюро залучило 93% робітників до ударників⁴³.

Проте на деяких підприємствах, таких, як харківський завод сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» або кондитерська фабрика «Кофок», ударні бригади створювалися з ініціативи самих робітників без втручання у справу профспілок. Причому в їх складі переважали не комсомольці й комуністи, а безпартійні робітники. Так, у столярному цеху заводу «Серп і молот», де у березні 1931 р. з 1034 робітників 863 оголосили себе ударниками, у тому числі всі члени партії і комсомолу (кількість яких становила відповідно 180 і 93 особи)⁴⁴.

За правилами, передовики виробництва мали підписувати спеціальні угоди, що визначали умови їхньої участі у соцзмаганні. Зміст та форми угод прямо залежали від методів організації соціалістичного змагання й завдань, які ставилися перед його учасниками. Там, де воно розгорталося з ініціативи самих ударників, тексти угод розроблялися безпосередньо на цехових зборах; коли ж зачинателями змагання виступали профспілки, тоді для підписання їх працівниками надавалися стандартні договори, надіслані ВЦРПС чи ВУКама професійних спілок, або укладені профкомама спільно з адміністрацією підприємств, нерідко без попереднього обговорення на загальних і цехових зборах працівників. Їх зміст нерідко обмежувався перерахуванням зобов'язань, які мав щоденно виконувати кожний ударник (не прогулювати, не спізнюватися, дбайливо ставитися до майна підприємства, виконувати норми виробітку й т. ін.). Пункти таких угод переписувалися з правил внутрішнього розпорядку.

Договори, укладені без погодження з робітниками, звичайно підписували цехові уповноважені⁴⁵. Але на деяких підприємствах чи будовах, як, наприклад, на Дніпрельстані, на більшості виробничих дільниць, оголошених ударними, їх взагалі ніхто не підписував. У результаті у складі ударних бригад на цій будові нараховувалося 12 тис. працівників, але угодами про змагання було охоплено тільки 600 із них⁴⁶.

Практика підписання трафаретних колективних договорів набула масового поширення у 1932 р.⁴⁷ Ігнорування в угодах конкретних умов суперечило ідеї бригадного госпрозрахунку, який мав усунути «вузькі місця» на всіх ділянках виробництва, і ставило під сумнів виконання планових завдань. Робітники, які зривали їх, притягалися до відповідальності як порушники профспілкової дисципліни, оскільки колективні договори від їх імені підписували професійні спілки. Це загрожувало їм позбавленням профспілкового членства й відповідно — соціальних пільг.

Ударники часто не виконували планових завдань й прогулювали роботу. Так, на шахті № 29 «Мар'ївська» «паперових» передовиків виявився 31%, а на шахті «Капітальна» — 14%. Ті ж, котрі перевиконували виробничі норми, намагалися уникнути зменшення розцінок, щоб збільшити приробітки. Таких ударників профспілкові органи ганьбили як «організаторів соцзмагання у власну кишеню»⁴⁸.

Через розгортання змагання бюрократичними методами виник парадокс, коли зростання кількості його учасників не сприяло виконанню планових завдань. Наприклад, дніпропетровські металургійні заводи ім. Петровського й Леніна, що оголосили себе ударними, мали в першому кварталі 1929/30 р. найгірші галузеві показники оскільки їхні працівники замість зниження підвищували собівартість продукції⁴⁹. У той же час деякі підприємства, що були слабо охоплені змаганням, як рудник ім. МОДР Дзержинського рудоуправління, мали кращі виробничі показники ніж ті, де в ньому брала участь більшість робітників, як, наприклад, на Радянському руднику цього ж управління⁵⁰. Схожа ситуація склалася на підприємствах Харкова, де серед відстаючих були паровозобудівний та електромеханічний заводи, а також швейна фабрика ім. Тинякова, на яких від 50 до 80% робітників входили до складу ударних бригад. Водночас єдиним підприємством міста, яке виконувало планові завдання, були фабрика «Кофок», на якій у них перебувало не більше третини працівників⁵¹.

Причинами виробничих проривів на ударних підприємствах були не тільки адміністративні методи розгортання змагання, недоліки планування, а й низька якість сировини, погана організація праці та її слабке матеріальне стимулювання. Негативно на виробничих показниках ударних бригад позначався низький рівень технічної освіти, кваліфікації та трудової культури робітників. Ті, хто записалися до їх складу, незважаючи на звання «передовиків виробництва», нерідко влаштували бійки або сварки на робочому місці або прогулювали⁵². Серед псевдоударників більшість становили молодь та робітники нового набору⁵³. Покарання таких «передовиків» у трудових колективах здійснювалося шляхом громадського осуду — критики у заводській пресі та розгляду їхніх справ у товариських судах. Однак на початку 1930-х рр. суди існували не на всіх підприємствах⁵⁴.

В умовах загострення товарної кризи актуалізувалося завдання пільгового постачання передовиків виробництва продуктами і промтоварами за спеціальними картками, що видавалися за посвідченнями ударників*⁵⁵. Систему отримання цих карток і отоварювання по них було закріплено постановою Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР від 15 грудня 1930 року. У зв'язку з плінністю кадрів та тривалими бюрократичними процедурами оформлення документів, з'явилася верства ударників, що не мала відповідних посвідчень. Тому закриті робітничі кооперативи постачали їх за цільовими ордерами, нерідко в останню чергу⁵⁶.

* У них звичайно містилася інформація про ударника та орган, який надав йому це звання. Зокрема, в 1932 р. у білетах вказувалися: прізвище, ім'я та по батькові передовика; місце його роботи (підприємство, відділ чи цех); відомості щодо самозакріплення на даному підприємстві до кінця п'ятирічки та про премії, призначені йому. Посвідчення зразка 1934 р. було доповнене відомостями про профспілкове членство та спеціальність ударника, а іноді — про виконання ним планових завдань. Термін дії посвідчення, міг подовжуватися чи, залежати від виконання передовиком планових завдань, що засвідчувалося підписом голови виробничої наради та печаткою підприємства, де працював ударник.

Водночас чимало «паперових ударників» отримували посилені пайки. Виявлення їх ускладнювала практика організації змагання, коли «завдання по договору [про нього] в основному доводилися лише до бригади, а не до окремого верстата», що унеможливило облік і контроль індивідуальної праці кожного її члена та ускладнювало процес її нормування⁵⁷.

Розміри та форми нагородження ударників залежали від виконання ними планових завдань* та наявних преміальних фондів, що мали формуватися на кожному підприємстві. Однак, часто вони не створювалися, а там, де були, використовувалися неповністю або не за призначенням⁵⁸. Так, у 1931 р. на харківських фабриках «Кофок» та ім. Тинякова такого фонду не існувало, а на заводі сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» він був використаний лише на 2/3⁵⁹.

Грошові премії, за бажанням новаторів виробництва, могли замінюватися на речові, однак гостродефіцитних товарів повсякденного попиту навіть для них не вистачало. Тому новаторів зазвичай преміювали тим, що на даний момент було в районних споживчих товариствах. Аби реалізувати рішення про нагородження ударників цінними подарунками, їх могли «преміювати» залежними чи непотрібними товарами, наприклад, фесками чи дитячими панчолами, незважаючи на відсутність у них дітей. Траплялося, що передовиків виробництва нагороджували заводськими меблями, які надавалися їм в оренду, але не безкоштовно⁶⁰.

Наприкінці 1930 р. переважне постачання продовольством або промтоварами було встановлено лише для ударників, які мали спеціальні «ударні картки». Вони могли придбати товари як для себе, так і для членів своєї родини. Решта такою пільгою не користувалися. У цих книжках робили помітки про видачу тих чи інших продуктів із тим, щоб їх повторно не відпускати.

Стимулюючи кількісне зростання ударників, адміністрація підприємств скоро зіткнулася з патовою ситуацією, коли до цієї привілейованої групи записалася переважна частина робітників. Внаслідок цього мотиваційний ефект ударництва був вичерпаний. Надалі, як зауважили М. Мухін і С. Журавльов, завкоми пішли по шляху виокремлення й підтримки «кращих передовиків виробництва», а також дефіцитних професійних і кваліфікованих груп робітників.

Спочатку до цієї категорії зараховували звичайних ударників. Після чистки їх лав, проведеної у 1931 р., яка виявила багато «паперових» ударників, кращими почали вважати лише тих, які отримали почесне звання «осіб, які мали особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва» чи представлялися до його присвоєння. Воно надавалося винятково працівникам, які мали ордени, урядові грамоти та грошові винагороди в сумі від 2 тис. руб. за винахідництво і раціоналізаторство⁶¹.

* Розмір грошових премій, наприклад, на харківському заводі сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот», коливався у 1931 р. у межах від 50 до 400 руб.

У 1932 році на Харківському паровозобудівному заводі працівників, які були зараховані до категорії осіб, «що мали особливі заслуги перед революцією», нараховувалося 137, у тому числі 110 робітників та 27 службовців (головним чином інженерно-технічних та адміністративно-технічних працівників). Переважна більшість працівників цього підприємства, які мали урядові відзнаки, походила з робітників, 19 осіб — з селянських родин, 11 — були вихідцями зі службовців та стільки ж не вказали свого соціального походження, мабуть, з політичних міркувань. Зазвичай ті, хто мав особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва, були безпартійними або членами та кандидатами у члени КП(б)У. Серед них були лише три особи, які у минулому входили до партій соціалістів-революціонерів, двоє — до лівого крила ПСР і одна — до боротьбистів⁶².

У наступному році коло заслужених передовиків виробництва звузилося внаслідок виключення з їхніх лав тих, хто не мав особливих заслуг на фронті соціалістичного будівництва. За даними 22 Всеукраїнських комітетів галузевих профспілок, в УСРР нараховувалося 378 нагороджених урядовими відзнаками. У їх лавах налічувалося 106 орденосців (кавалерів орденів Леніна та Трудового Червоного Прапора), 122 особи, які отримали почесні грамоти та грошові винагороди, й 149, що були представлені до нагородження ними.

Всі заслужені виробничники користувалися пільговим постачанням за спеціальними картками. У гірничорудній промисловості останнім щомісячно, окрім основного пайка, додатково видавали масло, консерви та оселедці з доставкою додому, зокрема на Дзержинському і Ленінському рудниках, а для заготівель на зиму — овочі за зниженими цінами і безкоштовно бочкову тару. Крім того, на підприємствах їх годували обідами за поліпшеним меню. Але рівень забезпечення новаторів виробництва за спеціальними картами, зокрема на заводах машинобудівної промисловості, був нижчим, ніж у інженерно-технічних працівників. Найвищим він був на електростанціях, наприклад на Дніпрогесі, де осіб, які мали особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва, було прирівнено щодо постачання до іноземних працівників⁶³.

Не менш престижними були позачергове забезпечення заслужених виробничників квартирами та висуванство їх на відповідальну роботу. Залежно від наявного житлового фонду кращих ударників мали заселяти до квартир із 2–3-х кімнат чи навіть до окремих будиночків. Держава турбувалася і про вчасне оздоровлення та культурне дозвілля передовиків, які мали особливі заслуги на «фронті соціалістичного будівництва». На час відпусток їм виділяли безкоштовні путівки до будинків відпочинку й санаторіїв. На вихідні дні їм та членам їхніх родин видавали контрамарки для відвідування театрів і кіно⁶⁴.

Водночас преміювання звичайних ударників найчастіше обмежувалося туристичними екскурсіями по СРСР, квитками у кіно й річною передплатою на газети та журнали. Враховуючи заідеологізованість радянського туризму, кіномистецтва і преси, надання таких пільг задовольняло скоріше політичні інтереси влади, ніж культурні запити робітників. Часто колективи ударних цехів «нагороджувалися» організацією «червоних кутків», де проводилася ідеологічно-

виховна робота, та, як правило, відзнаками за героїчну працю — червоними прапорами.

Грошових премій для звичайних ударників бракувало. Їх не забезпечували не тільки підвищеними, а й звичайними пайками. Не дотримувався раціон харчування останніх і у заводських їдальнях. Так, у голодному 1932 р. таким робітникам, наприклад, на Луганському металургійному заводі ім. Артема, на сніданок та обід щоденно видавали картопляники, причому порцій на всіх не вистачало⁶⁵.

Взаємовигідною для держави і ударників формою стимулювання їх праці було «висування» останніх на більш високооплачувану і престижну роботу або на навчання до технічних курсів, технікумів та технічних вишів. Це відкривало для них перспективу зайняття ключових керівних посад. Однак, як правило, висування ударників обмежувалося посадами керівників нижчої ланки управління — майстрів і бригадирів, рідше — начальників цехів та керівників раціоналізаторських бюро. З лав найкращих передовиків виробництва формувалася також когорта «червоних директорів»⁶⁶.

Слабке матеріальне заохочення ударників зумовлювалося не тільки фінансовими труднощами, а й переконанням компартійних працівників у тому, що найважливішим фактором підвищення продуктивності праці є не економічні стимули, а комуністичне (свідоме, а, радше, жертвенне) ставлення до неї. Таку думку, зокрема, поділяв секретар ЦК КП(б)У В. Затонський, котрий вважав, що «за усієї необхідності на даному етапі максимального використання матеріальної зацікавленості трудящого (відрядна оплата, всілякі види преміювання, переваги для тих, хто самозакріплюється [на виробництві] й т. ін.) соціалістичне ставлення до праці є вирішальним фактором будівництва соціалізму в нашій країні, ... а справа профспілок — організувати творче піднесення робітників»⁶⁷ *.

Але останні не впоралися з цим завданням. У 1931 р. навіть у столичному Харкові більша частина робітників залишалася не охопленою політико-виховною роботою⁶⁸.

Гіперболізація ролі ідеологічного чинника неминуче призвела до хибного висновку — визнання головними винуватцями кризової ситуації, «коли все задовільно за звітами, а промфінплани не виконуються», керівників професійних спілок і господарських працівників підприємств, що відставали⁶⁹. Висунуті проти них звинувачення у «недостатній увазі до проведення директив партії у житті й бюрократичному ставленні до організації соціалістичного змагання» послужили підставою для кадрових чисток профспілкових та господарських органів. Проте адміністративно-репресивні заходи не допомагали.

Якщо у ситій російській столиці чисельність ударників невинно збільшувалася⁷⁰, то у голодній Україні у 1932 р. скорочувалася. Про це повідомлялося в листі члена президії ВУРПС Дроба про результати обстеження Харківського машинобудівного заводу, надісланому 10 листопада цього року до Всеукраїн-

* Донесення «Про соцзмагання й ударництво на Катеринославській залізниці», надіслане 1 березня 1931 р. А. Андрєєву, С. Косіору.

ського комітету профспілки загального машинобудування, Харківського обкому КП(б)У й завкому Харківського машинобудівного заводу «Світло шахтаря». Його автор писав: «кількість ударників і тих, що змагаються, значно зменшилася, ударник не став центральною фігурою боротьби за виконання норм виробітку, підвищення продуктивності праці та якості продукції. Слабо розгорнуто соціалістичне змагання за повними показниками, як всередині бригад, так і серед окремих робітників». Крім того, в листі зверталася увага на хибну практику, коли до лав ударників зараховувалися «цілі групи робітників, котрі не виконують норм виробітку». Це призвело до невідповідності реальної чисельності ударників статистичним показникам⁷¹.

Факти масових приписок не залишилися непоміченими. 1933 рік ознаменувався новою хвилею репресій⁷². Але не всі радянські керівники підтримували звинувачення у зриві змагання, висунуті компартійною верхівкою на адресу «трикутників» відстаючих підприємств та галузей. Таку позицію зокрема зайняв голова ВУРПС М. Чувирін. На черговому пленумі цієї ради він виступив з критикою членів партії, які «кажуть про якийсь саботаж»⁷³. Разом із тим компартійно-радянські керівники всіх галузей і ланок управління підтримали ідею боротьби з псевдоударництвом.

Держава щорічно проводила кампанії «розударювання» «паперових» ударників, під час яких здійснювався обмін посвідчень ударників: старі анулювалися, а нові видавалися справжнім ударникам.

Найбільш результативною була кампанія, проведена навесні 1934 р. Акцент в ударництві й соцзмаганні було перенесено, по-перше, з колективних (бригадних) на індивідуальні зобов'язання, по-друге, на їх максимальну конкретизацію, по-третє, на включення до тексту зобов'язань пунктів, пов'язаних не тільки з виконанням промфінплану, але також із технічним та політичним навчанням робітників, фізкультурною, шефською та іншою громадською роботою, поведінкою у побуті. Ударникам, які витримали «чистку», урочисто вручали значки ім. XVII з'їзду ВКП(б)⁷⁴.

У другій половині 1930-х рр. суттєвим фактором інтенсифікації виробництва й підвищення продуктивності праці став стахановський рух, ініціатором якого виступив молодий гірник кадіївської шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханов. Завдяки застосуванню прогресивного методу роботи (поділу виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками) він перевиконав змінну норму видобутку вугілля у 14,5 раза. Оскільки йому допомагали два гірники, які час від часу змінювалися, справжнє перевищення норми було п'ятиразовим, проте газети про це не згадували⁷⁵.

Стахановський рух пропагувався як новий етап та якісно інший рівень трудової ініціативи й активності широких верств радянського робітничого класу. Але насправді відповідні рекорди забезпечувалися багато у чому зусиллями адміністрації підприємств, коли тією чи іншою мірою оптимізувалися умови праці для певних категорій робітників, внаслідок чого її продуктивність різко зростала. Стахановські методи — вдосконалення поділу праці, покращення організації робочого місця і раціоналізація трудових процесів, інтенсифікація

роботи машин та агрегатів, а також технологічних процесів, ущільнення робочого дня тощо — були поза компетенцією робітників. У кращому випадку останні могли порушити клопотання перед адміністрацією про покращення організації свого робочого місця або про розвантаження від трудомістких допоміжних операцій⁷⁶.

Кожний працівник з матеріальних і моральних міркувань був зацікавлений у тому, щоб адміністрація перевела його на пільгові умови праці. На думку М. Мухіна та С. Журавльова, серед стахановців були робітники різного рівня підготовки. Спочатку серед найбільш відомих рекордсменів, що давали найвищий відсоток виробітку, виявилось чимало робітників не самої високої кваліфікації, які не були зайняті на найбільш складних і відповідальних операціях, що вимагали підвищеної уваги, точності та якості праці. Суттєво перевиконати норм виробітку на них було набагато складніше, ніж на простих, доступних малокваліфікованим робітникам⁷⁷.

Німецький історик А. Майєр вважав, що соціальна база формування верстви стахановців залишалася стабільною до кінця існування цього руху. Він змалював досить непривабливий соціальний портрет такого робітника: «Стахановці були вихідцями із сіл, у більшості малокультурні, з низьким рівнем освіти. Як правило, вони тільки недавно прийшли на виробництво. Типовим для цього середовища був підсобний робітник середньої кваліфікації. Це були люди з розвинутою мускулатурою, нерідко спортсмени. Їм бракувало досі тільки так необхідних для кар'єри «пролетарського походження» та «заслуг у комуністичному русі». Нерідко це були представники маргінальних соціальних груп, які зазнавали дискримінації, зокрема [були] позбавлені будь-яких привілеїв. Серед них зустрічалися колишні середняки, члени куркульських родин, віруючі, у недавньому минулому люди, які порушили закон, безпритульники, представники національних меншин. Вони, як правило, були молодими. Переважна більшість стахановців не перебувала у Комуністичній партії. Їх політизованість не вирізнялася глибиною, а політична свідомість зводилася до афективної віри в Сталіна як вождя»⁷⁸.

Свого роду соціальну патологію стахановців, що виявлялася у нігілізмі, егоїзмі й агресивності, помітив С. Шварц⁷⁹. За твердженням І. Гудова, рух стаханівців сприяв зміцненню уявлень про владу Сталіна як про накинута згори. Вони не рахувалися з техінструкціями, закликали до знищення держстандартів та глузували з майстрів, дорікаючи їм тим, що вони нібито моляться на правила, як на ікону⁸⁰. На думку М. Вебера, стахановці вважали, що їм, як і Сталіну, нібито «належать надприродні, не кожному доступні таланти»⁸¹.

Керований партійними та профспілковими організаціями підприємств, цей рух швидко поширювався. З другої половини грудня 1935 р. позначився перехід від індивідуальних рекордів до колективних. Крайнім ступенем цього явища була так звана «стахановська доба», під час якої всі робітники виробничої дільниці, де вона оголошувалася, мали перевиконувати планові завдання⁸². Внаслідок колективного впровадження таких методів роботи питома вага стахановців серед трудівників швидко збільшувалася. З листопада 1935 р. до серпня

1936 р. вона зросла в залізорудній промисловості України з 12% до 24%, у чорній металургії — з 5 до 25%, в машинобудуванні — з 12 до 32%⁸³.

Поширення цього руху забезпечили скасування карткової системи і обмежень в нарахуванні зарплати робітників. Ті робітники, яким давали отримувати стільки грошей, скільки вони заробили, могли витратити їх за власним розсудом і всіляко намагалися підвищити продуктивність праці. Крім того, рух мали стимулювати різноманітні пільги для стахановців — щодо забезпечення житлом, дефіцитними товарами, влаштування дітей до дитсадків і т. ін. Проте не всі працівники, що перевиконували планові завдання, вважалися стахановцями. Наприклад, на шахтах Донбасу до їх числа зараховувалися лише ті, хто перевиконував виробничі норми більше, ніж у два рази. Інші ж, котрі виконували їх менше, ніж на 200% вважалися лише кандидатами у стахановці та пільгами не користувалися⁸⁴.

Робота по-стахановськи, як правило, дозволяла робітникам різко підвищити місячний заробіток, однак не всі вони витримували високий темп роботи довгий час. Крім того, не всі вони одержали обіцяні пільги, насамперед щодо покращення житлових умов. На шахтах Донбасу рівень життя більшості стахановців мало чим відрізнявся від жебрацького існування решти гірників. Відсутність переваг для передовиків низки шахт Донецького регіону засвідчив лист членів ревізійної бригади ВЦРПС, відрядженої на Донбас для обстеження рівня їхнього забезпечення. 19 листопада 1935 р. вони повідомляли: «Стахановець Філіпов (шахта ім. Войкова) — вантажник вугілля у шахті, мешкає у селищі Нахабівка у землянці, яку зліпив сам. Живуть у маленькому приміщенні 5 осіб, діти сплять на підлозі, сам з дружиною — на ящиках. Син 14 років не навчається, немає взуття. Профспілка нічим не допомагає і представники профкому жодного разу не були в квартирі. Сам малограмотний, хоче навчатися. Виконує норми від 250 до 300%.

Стахановець Лисичкін (шахта ім. Войкова) — посадчик лави. Виконує від 250 до 300% [норми], працює 10 років на тій самій шахті. Замість стола стоять козли, за які адміністрація вираховує 12 руб., двері розбиті, сніг задуває до кімнати, дах тече. Голова шахткому бував у Лисичкіна, але жодних заходів до покращення побутових умов не вжив. Просив путівку (ревматик) — не дали. Вугілля не підвозять і брати не дозволяють, хоча вугілля [йому] належить.

Стахановець Пономаренко (шахта № 23) — вивантажник лави, працює на цій лаві 5 років. У квартирі дах тече, піч розвалена, сарай, де стоїть корова, без даху. Товариш Пономаренко має 5 дітей. Ніхто з шахткому [до нього] не приходив і допомоги не надавав. Взагалі на шахті № 23 у квартирах не тільки стахановців, а у всіх робітників тече дах, оскільки ремонт не проводився. Майже аналогічне становище на квартирах й інших стахановців, яких відвідала бригада»⁸⁵.

Незважаючи на тяжкі умови життя та праці, ефективність цього руху спочатку була високою. За даними С. Кульчицького, середньомісячний видобуток вугілля на одного такого працівника в Донбасі зріс із 16,2 т у 1934 році до 20,8 т у 1936⁸⁶.

Досягнення стахановців лягли в основу перегляду планових завдань підприємств. Норми виробітку піднялися на 35–40%. Нерідко це робилося недовідповідно обґрунтовано й призводило, як і попереджували інженерно-технічні працівники, до перенапруження виробничих процесів та аварій, що розглядалося як шкідництво або саботаж⁸⁷.

На думку багатьох західних учених — Р. Зарстона, С. Девіса, Р. Маннінг, С. Шаттенберг, — стаханівський рух став прелюдією до переслідування інженерів, коли виникав антагонізм між робітниками й ними, провокувалися соціальні конфлікти на підприємствах, витягалася на світ класова ненависть⁸⁸. Як зауважив Р. Майер, стахановські методи, перевертаючи все з ніг на голову, вимагали від ІТП підпорядкування робітникам та їх бажанням. Усі технічні працівники, мали обслуговувати робітників і забезпечувати підготовку стаханівських рекордів⁸⁹.

Водночас робітників, як помітила С. Шаттенберг, заохочували дивитися на себе як на справжніх господарів підприємств та відстоювати свої інтереси. Коли вони не могли працювати по-стахановськи, це закидали інженерам. У 1935 р. цілі колективи ІТП, партійне і профспілкові керівництва, які не створили технічних умов для стахановської роботи, обвинувачувалися у саботажі. Апеляції інженерів до влади, що рекордоманія спричинить зростання браку та аварій на виробництві, були проігноровані⁹⁰.

У 1937 р., коли в заробітній платі було відновлено граничну межу, ефективність стахановського руху стрімко пішла на спад. Замість очікуваного зростання виробництва у тому ж році відбулося зниження. Не впоралися з плановими завданнями вугільна, металургійна, хімічна й коксохімічна промисловості. Проте чисельність стахановців не знижувалася, а зростала⁹¹.

Зусилля партійних, профспілкових і комсомольських організацій давали свої «результати». Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася багато липових рекордсменів, яких у народі прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось чимало авантюристів, які своєю «ударною», але безграмотною працею спричиняли аварії й псували техніку. Рекордоманія часто призводила до порушення нормального ритму роботи. «Дні», а потім «тижні» та «місячники» стахановської праці, котрі профспілки організували на підприємствах, супроводжувалися подальшим спадом виробництва⁹².

Цей рух викликав неоднозначну реакцію серед робітників. Більшість з них небезпідставно побоювалася того, що різке підвищення продуктивності праці призведе до загального перегляду норм і негативно позначиться на зарплаті. Ветерани праці розуміли негативні виробничі наслідки цього руху. Мало місце і звичайна заздрість до молодих колег-стахановців, котрим створили кращі умови роботи, незважаючи на невисоку кваліфікацію і нетривалий виробничий досвід. За умов прогресивно-відрядної та інших преміальних систем оплати праці вони нерідко отримували вищі заробітки, ніж кваліфіковані робітники⁹³. Внаслідок цього проти стахановців мали місце, як висловлювалися у ті роки, «класово чужі виступи».

За матеріалами довідки інструктора промислово-транспортного відділу ЦК КП(б)У Лактіонова «Про стаханівський рух у промисловості УСРР і роботу місцевої промисловості», підготовленої для учасників пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р., боротьба проти нього мала різноманітні прояви. Вона здійснювалася, «по-перше, [по лінії] контрреволюційної агітації проти підвищення продуктивності праці, пов'язаної нібито з неминучим зниженням розцінок, зниженням зарплати та посиленням експлуатації; по-друге, дискредитації стахановського руху шляхом навмисного створення несприятливих умов для стахановських методів роботи (непідготування виробничих дільниць, виробничих місць, постачання стахановців недоброякісними інструментами і матеріалами й т. ін.); по-третє, відкритого шкідництва на дільницях, агрегатах, де працюють стахановці; по-четверте, терору проти стахановців»⁹⁴.

На підтвердження цього у доповіді наводилися численні факти саботажу цього руху з боку майстрів та робітників. Зокрема, про це свідчив випадок, що мав місце у цеху вогнетривів Єнакіївського металургійного заводу, де один із робітників закликав товаришів «не працювати по-стахановськи, оскільки на нашу високу продуктивність розцінки відповідатимуть переглядом норм, дадуть нам непосильні норми і ми будемо перепрацьовувати». Факт більш активного опору рекордному видобутку вугілля, трапився на шахтах «Центральна-Ірміно» та № 3-біс тресту «Кадіїввугілля», коли гірники, роз'єднавши повітряну магістраль, знеструмили забої. Згадувалися й випадки навмисного псування техніки, на якій працювали передовики виробництва, що були викриті на Харківському турбогенераторному заводі, а також «навмисного створення несприятливих умов для стахановських методів роботи» з боку майстрів, що мали місце на інших підприємствах столиці — хіміко-фармацевтичному заводі «Червона зірка» та канатному, велозаводі ім. Петровського. Серед інших проявів ворожих настроїв згадувалися акт замаху на життя молодого стахановця з боку ветерана праці, розлюченого перевиконанням норми, яку він звичайно виробляв, а також випадки цькування стахановців на Одеському заводі ім. Січневого повстання, коли їм у лазні клали мило в черевики і зав'язували білизну у вузли⁹⁵. Такі факти були оцінені владою як прояви загострення класової боротьби⁹⁶.

Проти рекордоманії виступали навіть окремі передовики виробництва. Так, один із зачинателів стахановського руху у верстатобудуванні І. Гудов у статті «Що сталося зі стахановським рухом?» писав: «Рекорди непотрібні, коли керівництво підприємства неспроможне перетворити їх у повсякденне життя»⁹⁷.

Досить активний опір цьому руху, за оцінкою П. Постишева, мав місце у Донбасі та деяких інших регіонах республіки. За свідченням П. Кривоноса, його зустріли у багнети деякі залізничники. Виступаючи на обласній комсомольській конференції в лютому 1936 р., він зазначав, що серед транспортних працівників спостерігається чимале незадоволення стахановським рухом, ведуться розмови про безробіття й інше⁹⁸.

Подібні побоювання мали реальну основу. Про це свідчить, зокрема, визнання парторга шахти «Центральна-Ірміне» К. Петрова на засіданні президії ВЦРПС 10 листопада 1935 р.: «Ми здійснили справжню фільтрацію робітничого класу після впровадження стахановського методу роботи»⁹⁹.

Серед робітників репресій звичайно зазнавали колишні позбавленці, котрих як неблагонадійних осіб, вичищали з їх лав. Прикладом цього є рішення трійки НКВС у Сталінській області від 28 серпня 1938 р., згідно з яким було засуджено до розстрілу з конфіскацією майна за затримування підготовчих робіт на підприємстві та висловлювання незадоволення колгоспним ладом одного з колишніх розкуркулених, гірника шахти 12/13 «Макіїввугілля» П. Друщенка. Незважаючи на тяжку працю на шкідливих виробництвах таким, як він не вдавалося «реабілітуватися»¹⁰⁰.

Під час кампанії боротьби з саботажниками стахановського руху постраждало чимало інженерно-технічних працівників. Зважаючи на масове поширення виробничих аварій у Донецькому регіоні у зв'язку зі стаханівськими методами роботи, держава вирішила перекласти провину за них на керівників підприємств, де вони траплялися. 17 вересня 1937 р. Донецьке обласне управління НКВС ухвалило постанову про викриття «потужної шкідницько-диверсійної організації», що начебто діяла у Донбасі. Шахти, керівний склад яких було цілковито засуджено за обвинуваченням в участі у ній, в робітничому середовищі отримали назву підприємств ВТР (виправно-трудова робіт)¹⁰¹.

Посилення каральних заходів виявилось неефективним. Головною перешкодою у розвитку стахановського руху була не диверсійна діяльність шкідників, а об'єктивний чинник — брак комплексної механізації виробництва, який неможливо компенсувати за рахунок напруженої праці робітників. Гальмувала розвиток цього руху й технічна неосвіченість¹⁰².

У другій п'ятирічці реконструкцію народного господарства в основному було завершено, однак становище індустріального комплексу країни залишалося напруженим¹⁰³. Освоєння основних виробничих потужностей залишалося нереалізованим не тільки через уведення у дію незавершених новобудов внаслідок прискореної індустріалізації, а й з причини технічної безграмотності робітників, що призводило до псування нової техніки¹⁰⁴. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі за 1932 р. трапилося 207 великих та середніх поломок імпортованих верстатів, у більшості спричинених недбалістю і невмілим доглядом за машинами з боку робітників. Питома вага зіпсованої техніки на підприємстві становила 12,7%. Статистичні показники аварій невпинно зростали¹⁰⁵.

Невідповідність між насиченістю промисловості технікою і рівнем технічної освіченості робітників з усією гостротою поставило завдання мобілізації робітничого класу на опанування нею. У 1930 р. з ініціативи ВЦРПС у республіці було проведено пропагандистську кампанію щодо популяризації ідеї «технічної озброєності робітників», так званий «Всеукраїнський технічний похід». У січні лютому 1931 р. ЦК ВКП(б) скликав Всесоюзну конференцію працівників промисловості, яка висунула гасло «Техніка в період реконструкції вирішує все!». За заведеним порядком, колективу передового підприємства — московського заводу АМО (нині — ім. І. Лихачова) — доручили звернутися до всього робітничого класу з відповідним закликком¹⁰⁶.

У серпні цього року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про технічну пропаганду та її організацію», що вимагала використовувати для досягнення цієї

мети всі форми навчання і масово-політичної освіти¹⁰⁷. В листопаді 1931 р. було створено добровільне товариство «За оволодіння технікою» (ЗОТ), на яке покладалося завдання мобілізації робітників та інженерно-технічних працівників на підвищення їх кваліфікації, пропаганду технічного досвіду та обмін ним. На відміну від товариства «Техніка — масам», воно мало спрямувати організацію масового технавчання трудящих на конкретні виробничі завдання (зменшення браку, засвоєння нових технологічних процесів та ін.) і підвищення їх кваліфікації (освоєння нових верстатів, агрегатів й ін.)¹⁰⁸.

Здавалося б, що можливості безкоштовного отримання технічних знань, які давали перспективу кар'єрного зростання, мали зацікавити робітників. Однак більшість з них не сприйняла заклик «Оволодіти новою технікою». За повідомленням багатотиражок підприємств, на багатьох із них виникла загроза закриття гуртків «Техмас» через прогули слухачів¹⁰⁹. Причиною цього була незацікавленість робітників, оскільки навіть відмінники технічного навчання рідко добивалися вищого розряду. Деякі з них ігнорували відвідування цих гуртків через побоювання, що запровадження нової техніки призведе до масових скорочень. Малоосвічені робітники, переважно вихідці із села, відчували, що не зможуть засвоїти технічні знання за відсутності знань з арифметики. Їх відлякувало викладання у зазначених гуртках за підручниками для середніх і вищих технічних навчальних закладів, незрозумілими для більшості робітників. Крайньою формою опору рухові «за оволодіння технікою» було навмисне псування машин¹¹⁰.

Перешкоджала ліквідації технічної безграмотності робітників і відсутність в УСРР розгалуженої мережі організацій ЗОТ, оскільки ті, що створювалися, через відсутність коштів швидко розпадалися¹¹¹. Матеріальні підвалини товариства «За оволодіння технікою» заклала вереснева (1933 р.) постанова ЦК КП(б)У, що зобов'язала господарські органи дотувати його діяльність. Хиби у розвитку цього руху на початку 1930-х рр., зумовлені фінансовими труднощами, були списані на невміле керівництво Всеукраїнського бюро ЗОТ, яке було переобране на Всеукраїнській конференції товариства¹¹².

На 1 жовтня 1934 р., за неповними даними, в УСРР нараховувалося 181 746 членів ЗОТ, найбільше у вугільній, металургійній, цементно-керамічній і промисловості загального машинобудування. На окремих великих підприємствах (ХТЗ, ХПЗ, завод ім. Дзержинського) осередки ЗОТ перетворилися на масові організації¹¹³.

Рух за опанування технікою підтримали кадрові робітники, що вважали сприяння його розвитку своїм професійним та класовим обов'язком. Яскравим проявом цієї підтримки став ізотовський рух, названий за ім'ям одного з його ініціаторів — вибійника горлівської шахти «Кочегарка» М. Ізотова. У травні 1932 р. він надрукував у газеті «Правда» лист з розповіддю про те, як він навчає молодь високопродуктивним методам праці.

Раніше з аналогічним почином виступили прокатники Керченського металургійного заводу ім. П. Войкова., які в липні 1931 р. звернулися через «Рабочую газету» до всіх робітників із пропозицією — закріпити за кожним

ветераном праці кілька новачків. Почин керченців не здобув широкої популярності тому, що на нього спочатку не звернули особливої уваги у партійному апараті. Виявилось, однак, що такий метод технічної підготовки працівників не вимагає фінансових ресурсів (навчання відбувалося на громадських засадах), але допомагає швидко ліквідувати дефіцит кваліфікованих кадрів.

У другій половині 1932 р. партійні, профспілкові й комсомольські організації почали «розкручувати ізотовський рух». Виявилось, що деякі підприємства мають ветеранів, які виховали багато молодих робітників. Своєрідним чемпіоном серед них став машиніст блюмінга на Дніпропетровському заводі ім. Петровського із 34-річним стажем роботи Ф. Авілов. У роки першої п'ятирічки він підготував 170 кваліфікованих робітників. Наприкінці 1932 р. в кам'яно-вугільній промисловості Донбасу з'явилися сотні ізотовських шкіл. Поступово цей рух поширився на інші галузі індустрії¹¹⁴.

Робітники виступили також ініціаторами іншого почину — запровадження обов'язкового мінімуму технічного навчання робітників. Цю пропозицію у 1931 р. висунули працівники московського електрозаводу, проте спочатку вона, як і почин керченців, не знайшла підтримки у владі, тому що не забезпечувалася відповідною матеріальною базою¹¹⁵. Але у червні 1932 р. Рада праці та оборони запровадила обов'язковий мінімум технічних знань (техмінімум) для робітників провідних спеціальностей у машинобудуванні, металургійній, хімічній промисловості, що обслуговували складні агрегати і механізми. Здача техмінімуму отримала назву громадсько-технічного іспиту.

Після запровадження обов'язкового мінімуму комсомольським організаціям було доручено виступити з пропозицією: давати право працювати біля верстатів тільки тому, хто складе громадсько-технічний екзамен. Перший такий іспит було проведено за допомогою виїзної редакції газети «Комсомольская правда» на Уралмашзаводі в березні 1933 р. За твердженням радянських істориків, цей почин у серпні того року було запроваджено на харківських заводах та шахтах Донецького басейну, а 1934 р. — на сотнях підприємств республіки¹¹⁶. Проте це було не зовсім так. За повідомленням органу Всеукраїнського товариства «ЗОТ» — газети «За техніку», у вересні 1933 року на деяких шахтах Донбасу («Комсомолец», «Вузлова», «Калинівка») було скасовано мережу технавчання, а кошти, призначені для техпропаганди, витрачені не за призначенням¹¹⁷. Залишалася фінансово незабезпеченою організація пропаганди на багатьох підприємствах харчової промисловості Одещини. До квітня 1934 р. її не запровадили на більшості підприємств Київщини¹¹⁸.

Основними формами підготовки до екзамену були інструктаж робітників біля верстата, гурткове і курсове навчання, а також технічні консультації. Вони здійснювалися на громадських засадах відповідними інструкторами — інженерами, майстрами, технічно освіченими робітниками.¹¹⁹ Водночас лекції по радіо, вікторини, дільничні й міжцехові «технічні бої», театралізовані «мітинги машин», «техніко-виробничі суди над браком» не набули масового поширення¹²⁰.

Щорічно проводилися спеціальні конкурси, естафети та всесоюзні походи за кращі показники в освоєнні техніки, зокрема у 1933 році — на честь XVII з'їзду

ВКП(б), а в 1934 р. — на честь VII з'їзду рад СРСР¹²¹. Вони забезпечили масове охоплення робітників технічним навчанням. Зокрема у 1934 р. опанували техмінімум 192 тис. робітників на 80% підприємств республіки, які до 1 січня 1935 р. склали відповідний іспит¹²².

Проте навчання не з доброї волі, до того ж екстерном і за програмами, перевантаженими загальноосвітніми й політичними дисциплінами (з причини низького загальноосвітнього рівня робітників та політизації освіти) і не пристосованими до умов конкретного виробництва, знижували якість засвоєння технічних знань. Ускладнювало процес навчання й неправильне комплектування відповідних груп з робітників неоднорідних професій та з неоднаковим рівнем освіти. Негативно позначалася на якості навчання недостатня підготовка інструкторів гуртків «Техмас», а головним чином — кампанійський характер їх організації, коли основний акцент робився на кількісних показниках. Намагаючись вчасно відзвітуватися, керівники товариства «За оволодіння технікою» висували авантюристичні завдання — підготувати робітників до здачі іспитів упродовж 1,5–2 місяців, а перевірку їхніх знань провести протягом 3–10 днів¹²³. Нерідко екстремальні терміни навчання зменшувалися з провини адміністрацій підприємств, що скорочувала його дні, намагаючись таким чином надолужити виробничі простоти¹²⁴.

Уявлення про умови, в яких проводилося навчання у гуртках «Техмас», та про ставлення до нього з боку викладачів та учнів дають замітки робітничих кореспондентів. Автор одного з листів, надісланого до редакції газети «За техніку», — робкор складального цеху Харківського паровозобудівного заводу — з обуренням розповідав, що заняття гуртка відбуваються в «маленькій прокурений брудній кімнаті з двома столами, за якими працюючому голову доводиться тримати на рівні колін. Тут же поруч продають печиво і цукерки. З протилежного боку доходить гамір, там працює комісія. За одну годину перебування у гуртку, — писав він, — де опрацьовують математику, не можна було почути жодного речення: викладач щось «конспіративно» бубонів на вухо слухачеві, тому що весь час не вгасав галас у кімнаті. О 5.30 кімната стала зовсім дибки. Це закінчила працювати комісія. Також припиняється заняття гуртка. Викладач сидить хвилин з 10 мовчки, щось розглядає у книжці. Двоє слухачів сидять біля нього з нудьгою в очах, решта розійшлася. Викладач втомлено розглядає «аудиторію» так, наче він її бачить уперше, і сповіщає про закінчення лекції»¹²⁵.

Автор іншого листа — робітник дизельного відділу ХПЗ скаржився на укомплектування гуртків з технічного навчання з робітників, що мають різний рівень знань, внаслідок чого викладач, котрому замість роз'яснення розрахунку об'єму деталі доводиться розтлумачувати множення десятинних дробів, нервує, «а гуртківці із сумом дивляться у вікно»¹²⁶.

Навіть на нечисленних підприємствах, де в кожному цеху діяла розгалужена мережа технавчання, включаючи спеціальні бібліотеки, лабораторії та гуртки, регулярно проводилися відповідні консультації, «технічні бої» й вікторини, а також індивідуальний інструктаж відстаючих робітників, іспити з техмінімуму

складали далеко не всі. Наприклад, на Харківському турбогенераторному заводі на «добре» і «задовільно» їх склала лише половина робітників, а решта їх завалила¹²⁷. Виняток становила кондитерська фабрика «Кофок», де з 553 робітників, які навчалися у гуртках «Техмас», успішно витримали іспит 322 особи, оцінку «задовільно» отримали 154, а «незадовільно» — 64¹²⁸.

Щоб підвищити рівень технічного навчання, ВУКи профспілок встановили в 1934 р. заохочувальні заходи для кращих його організаторів та відмінників. Ті, хто демонстрував вміле застосування набутих знань на практиці, крім матеріального заохочення (премій), отримували значки «ЗОТ»*, що давали їм право на пільгове отримання технічної літератури й зарахування без екзаменів на відповідні курси підвищеного рівня, до технікумів і навіть ВТУЗів. Одночасно для тих, хто не складав іспитів, організовувалося обов'язкове повторне навчання. Їхньою підготовкою займалися відмінники, а також інструктори — майстри і десятичники.

Суцільну техграмотність мало забезпечити запровадження у 1935 р. обов'язкового техмінімуму для усіх робітників. У зв'язку з цим товариство «За оволодіння технікою» було ліквідоване, а його повноваження передані профспілкам.

У гонитві за кількістю технічно грамотних робітників погіршилася якість їх навчання, з'явилася його формалізація. Почастішали випадки зривів занять із провини адміністрації, а реальна відвідуваність відповідних гуртків знизилася на 30–40%¹²⁹. Серед гуртківців збільшився відсоток тих, що склали екзамени на «задовільно» або «незадовільно»¹³⁰. Зазвичай після успішного проведення кампаній із прийому державних іспитів навіть на зразкових підприємствах-переможцях конкурсів із технічного навчання розпочинався період затишшя у техпропаганді¹³¹.

Чисельність тих, хто витримував відповідні екзамени, зростала з року в рік, однак «добровільно-примусовий» підхід до відповідної справи абсолютного успіху не дав. Як зазначав С. Кульчицький, підготовка робітників не у школах і училищах, а безпосередньо на виробництві дала вираш у часі, але супроводжувалася великими збитками¹³².

Важливим напрямом у розгортанні боротьби трудящих за оволодіння новою технікою був раціоналізаторський рух, який підтримувався владою із середини 1920-х рр. Наприкінці 1925 р. при ВРНГ УСРР було засноване Українське бюро сприяння винахідництву, а на підприємствах почали організовуватися відповідні експертні комісії. Новим кроком у розвитку руху винахідників і раціоналізаторів стало створення у 1926 р. Української асоціації робітників-винахідників

* Значки мали форму зубчастого колеса з каймою, покритою білою емаллю. На каймі по колу було написано гасло «Техніка у період реконструкції вирішує все», а внизу — напис «ЗОТ». У центрі колеса розміщувалося рельєфне зображення Сталіна на фоні струменів, покритих червоно-рубіною емаллю.

(УАРВин)¹³³, перший з'їзд якої відбувся 3–7 січні 1929 р.* Делегати його представляли не більше 2 тис. трудящих — членів асоціації¹³⁴. На XVI з'їзді ВКП(б) було поставлене завдання — зробити рух раціоналізаторів масовим¹³⁵.

Залучення робітників до раціоналізаторства і винахідництва мало стати взаємовигідним для підприємств і для них самих, оскільки не тільки стимулювало виробництво, а й заохочувало самодіяльну ініціативу, давало їм можливість реалізувати і розвинути свої здібності, досвід та творчий потенціал, а також отримати додаткову матеріальну винагороду і моральне заохочення і, принаймні в ідеалі, відчутти себе творцями і господарями на заводах, шахтах і фабриках. Та на практиці ставлення до раціоналізаторів з боку адміністрації підприємств у силу різних причин (головне — система стимулювання їх діяльності) залишалося далекими від ідеалу¹³⁶. Серйозні проблеми існували й з експертизою та впровадженням рацпропозицій у виробництво.

Осередки Української асоціації робітників винахідників, що створювалися в адміністративному порядку, швидко розпадалися або не діяли, особливо у непромислових округах і деяких галузях індустрії. На думку інспекторів Наркомату робітничо-селянської інспекції, невдалі спроби розгортання руху раціоналізаторів зумовлювалися скептичним ставленням до нього з боку місцевих профспілкових керівників¹³⁷.

Всесоюзна центральна рада професійних спілок ігнорувала організаційні проблеми Центральної ради товариства робітників-винахідників і раціоналізаторів України, зважаючи на недоліки в реалізації раціоналізаторських ініціатив робітників. У цьому вона вважала винними бюро сприяння робітничому винахідництву (БРВ, російська аббревіатура БРІЗ)** й керівників підприємств. Однак ВЦРПС зазначала, що позитивним моментом у розвитку руху винахідників і раціоналізаторів є швидкі темпи зростання членів асоціації та кількості пропозицій, висунутих ними¹³⁸.

Всупереч організаційним проблемам потік раціоналізаторських ініціатив, насправді збільшувався. За повідомленням В. Куйбишева на XVI з'їзді ВКП(б) (26 червня — 31 липня 1930 р.), чисельність патентних заявок робітників з 1928/29 по 1929/30 рр. зросла у 12 разів¹³⁹. Більшість із них надійшла під час Всесоюзного походу за збір пропозицій останніх, оголошеного напередодні з'їзду від імені «Рабочей газеты». Одним із перших його підтримав осередок Центральної ради товариства робітників-винахідників України, створений на Харківському паровозобудівному заводі, який висунув гасло «Дайош 1000 пропозицій імені XVI з'їзду партії!». За короткий час — місяць і десять днів — серед 14 тис. трудівників підприємства було зібрано більше тисячі¹⁴⁰. Повсюдно

* На цьому з'їзді Українська асоціація робітників-винахідників була перейменована у Всеукраїнське товариство робітників-винахідників. 27 квітня 1930 р. його назва була змінена на Центральну раду товариства робітників-винахідників України, яка діяла як філіал Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів.

** Вони створювалися на базі комісій сприяння винахідництву.

влаштовувалися громадські огляди, виставки досягнень раціоналізаторів, конкурси на кращий винахід і відповідні ініціативи¹⁴¹.

На жаль, кількісні показники не відбивали реального становища. Не тільки тому, що звичайно раціоналізаторські пропозиції робітників висувалися у вигляді ідей, що потребували технічного й економічного обґрунтування. За оцінкою перевірочних бригад НК РСІ, ці ініціативи були часто абсолютно недосконалими й непридатними для використання¹⁴².

Багато робітники вносили рацпропозиції, бажаючи по-стахановськи прискорити темпи виробництва. Будучи впевненими, що саме вони і є справжніми винахідниками і знавцями техніки, ці раціоналізатори звичайно зухвало трималися з інженерами. До того ж, розраховуючи на премії, вони були дуже зацікавлені у втіленні своїх ідей. З цієї причини на заводах, шахтах і фабриках склалася перманентна конфліктна ситуація, пов'язана з розглядом ініціатив новаторів. Доходило до того, що у випадку відхилення членами експертних комісій сумнівних рацпропозицій у відповідь ображені «раціоналізатори» погрожували їм доносами в ДПУ¹⁴³.

Проте у конфліктах були винні не тільки робітники, а й інженерно-технічні працівники та адміністрація підприємств, які в силу різних обставин затримували експертизи пропозицій. Перші — внаслідок перевантаженості й матеріальної незацікавленості у проведенні експертиз, оскільки ця робота їм не оплачувалася, а головним чином — через відсутність експериментальної бази для випробування винаходів робітників. Другі — з причини складності використання їх через брак відповідальних осіб, фінансування й налагодженого механізму впровадження раціоналізаторських ініціатив. Все разом — через незацікавленість в отриманні від них максимальної віддачі.

Негативно позначалася на реалізації рацпропозицій та використанні винаходів відірваність БРВ й товариств винахідників як громадських організацій від виробництва та необов'язковість їхніх рішень для адміністрації підприємств. Експертними бюро звичайно відхилялися винаходи робітників, не пов'язані з ліквідацією «вузьких місць» на підприємстві, де вони працювали. З 1930/31 р. робота осередків Центральної ради товариства робітників-винахідників України почала у обов'язковому порядку ув'язуватися із загальними планами реконструкції підприємств¹⁴⁴. Ініціаторами заводського планування раціоналізаторства і винахідництва виступили члени БРВ Лисичанського заводу «Донсода»¹⁴⁵.

Новаторські позиції передавалися на експертизу БРВ. Однак, як і раніше, робота цих органів у кращому разі обмежувалася тільки оцінкою раціоналізаторських ініціатив робітників і лише в окремих випадках, коли реалізація не потребувала попередніх випробувань та великих витрат, — їх впровадженням. Роботу бюро сприяння робітничому винахідництву гальмувала відсутність обладнання експериментальних цехів, що мали з'явитися на кожному підприємстві. Замість них подекуди створювалися примітивні кустарні майстерні¹⁴⁶.

Серйозні проблеми зберігалися й за матеріальним заохоченням новаторів. Фонди сприяння винахідництву і раціоналізаторству мали формуватися за рахунок 0,25% відрахувань з річного фонду заробітної плати працівників підпри-

емства, а також у розмірі 50% від економії, яку передбачалося отримати за перший рік реалізації кожної ініціативи. Це робилося лише у тому разі, коли пропозиція або винахід впроваджувалися з ініціативи конкретного підприємства¹⁴⁷. Проте, як зауважували С. Журавльов і М. Мухін, цехова і заводська адміністрація, стурбована у першу чергу виконанням виробничих планів, боялася брати на себе клопоти і відповідальність за впровадження раціоналізаторських пропозицій. Вони були для неї суцільним головним болем, оскільки їхня діяльність суворо регламентувалася планом, а винахідництво і раціоналізаторство, включаючи кількісні показники виробництва, необхідні ресурси тощо, не передбачалися плануванням. Крім того, для апробації й впровадження винаходів ставали необхідними фінансові та організаційні ресурси, яких не було¹⁴⁸.

Через складність впровадження раціоналізаторських ініціатив та винаходів робітників фонди сприяння фабрично-заводському винахідництву на 60–70% використовувалися не за призначенням¹⁴⁹, а новаторам видавалися переважно дрібні премії, як правило, із запізненням. Так, на Київському заводі «Фізик-хімік» у 1931 р. належало преміювати 638 раціоналізаторів, але премії отримали тільки 77 з них, причому у розмірі, що не перевищував 10 руб. У Лисичанському шахтоуправлінні за винахід одного з гірників з економічним ефектом у 154 654 руб. сума його заохочення становила 2695 руб., або 1,7%¹⁵⁰.

Не фінансувалися й заходи з технічного навчання раціоналізаторів. Наприклад, на Київському паровозоремонтному заводі за 1 квартал 1931 р. для цього було виділено 10 руб. при наявному фонді преміювання у 9 тис. руб., а на заводі «Більшовик» ця стаття витрат взагалі не фінансувалася. Адміністрації підприємств не піклувалися про покращення житлових умов раціоналізаторів, їх лікування та оздоровлення. На різних шахтах, заводах та фабриках існували неоднакові критерії заохочення винахідників¹⁵¹.

Зважаючи на дефіцитність грошових фондів БРВ, у 1931 р. стимулювання раціоналізаторства було посилене за рахунок надання кращим винахідникам соціальних пільг (на позачергові покращення житлових умов, прийом до вишів, на додаткові відпустки, персональну пенсію, право займатися тільки раціоналізаторською роботою на виробництві, а також на висуванство на посади працівників до наукових відділів підприємств та установ)¹⁵². Бажаючи їх отримати, все більше робітників вступало до лав осередків Центральної ради товариства робітників-винахідників України.

На початку 1930 р. в УСРР налічувалося 6011 раціоналізаторів¹⁵³, а на 1 липня 1931 р. — вже 18 тис.¹⁵⁴ Але, на думку керівників ЦК КП(б)У, їх кількість була недостатньою, оскільки товариство об'єднало 0,63% робітників республіки¹⁵⁵.

Збільшувалося також надходження раціоналізаторських пропозицій від робітників, проте чисельність впроваджень зменшувалася¹⁵⁶. Щоб усунути прірву, ЦК КП(б)У влаштував у жовтні-вересні 1931 р. місячник перевірки роботи БРВ і Центральної ради товариства робітників-винахідників України, під час якого запропонував «очистити їхній апарат від бюрократичних і ворожих елементів, замінюючи їх на політично витриманих винахідників-ударників»¹⁵⁷.

Намагаючись надати видимість законності репресіям, влада залучила до кадрових чисток правоохоронні органи. На них покладалися завдання перевірки вірогідності фактів утиску раціоналізаторських ініціатив робітників, про які повідомлялося у їхніх дописах. Останні спиралися на широкий громадський актив (бригади та групи сприяння винахідництву, редколегії багатотиражок, робкорів, виробничі наради, осередки винахідників), а також на організацію показових судових справ проти саботажників пропозицій робітників¹⁵⁸.

Репресивні заходи мали тимчасовий ефект. Під час перевірки стану винахідництва й раціоналізаторства, проведеної у 1932 р., виявився розхил ножиць між кількістю поданих і нереалізованих ініціатив. Однак чисельність нереалізованих пропозицій невпинно зростала, незважаючи на організацію заводських гуртків колективної розробки пропозицій щодо «вузьких місць» та курсів із підготовки техніків-раціоналізаторів¹⁵⁹. На думку представників Центрального бюро скарг НК РСІ, причинами появи нереалізованих ініціатив були «перегини в роботі БРВ і товариств винахідників, які систематично наполягали на виданні премій, не обмірковуючи ефект поданих пропозицій», і відсутність необхідної кількості інженерно-технічних працівників для розробки пропозицій¹⁶⁰.

У наступному році в організації руху винахідників посилилися заохочувальні заходи: встановлювалися премії для ІТП, профкомів, осередків товариства винахідників і раціоналізаторів, які домагалися реалізації робітничих ініціатив по цеху й підприємству у цілому¹⁶¹.

Запроваджувалося матеріальне стимулювання кращих колективів винахідників — осередків Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та заводських бригад раціоналізаторів. Переможці I Всесоюзного конкурсу на кращий винахідницький проект нагороджувалися преміями. Крім того, переможці з числа заводських раціоналізаторів отримали право на використання за власними розсудом 10% преміального фонду БРВ підприємств на 1934 рік для покращення своїх побутових умов¹⁶².

З ініціативи працівників московського електромеханічного заводу «Електросила» додатковою формою матеріального стимулювання раціоналізаторів, чий пропозиції давали виробництву економічний ефект*, стала Всесоюзна виграшна лотерея (естафета) реалізованих (рекомендованих до впровадження) винаходів. Їх автори отримували іменні естафетні виграшні квитки, розіграш яких розбивався на п'ять серій залежно від суми економії, отриманої від реалізації ініціатив, поданих ними до БРВ (у розмірі від 100 до 1000 руб., від 1 до 10 тис. руб., від 10 до 100 тис. руб., від 100 до 500 тис. руб і від 500 до 1 млн. руб.), а виплата відбувалася в три дні, коли проходив тираж (15 травня, 15 серпня й 15 листопада 1932 р.). Грошові виграші, за бажанням учасників лотереї могли замінюватися на речові, за умови наявності необхідних товарів¹⁶³.

Незважаючи на посилення матеріального стимулювання, очікуваної активізації руху винахідників не відбулося. Як свідчать матеріали перевірки діяль-

* Існували раціоналізаторські пропозиції, економічний ефект від реалізації яких було неможливо врахувати. Ті, наприклад, які покращували умови праці робітників.

ності БРВ й осередків Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, проведеної у травні 1933 р., вперше за історію радянського руху раціоналізаторів висування ними пропозицій скоротилося, а впровадження останніх майже припинилося. Криза руху раціоналізаторів найсильніше вразила вугільний Донбас і сільськогосподарські регіони республіки¹⁶⁴, а найменше — центри розвитку металургійної, машинобудівельної та хімічної промисловості. Це зумовлювалося збереженням на підприємствах цих галузей системи БРВ, що на той час була скасована в інших, створенням експериментальних баз, хоча й у недостатніх обсягах, а також більш високим культурним та кваліфікаційним рівнем їх працівників, тривалішим досвідом винахідницької роботи¹⁶⁵.

На думку керівників ВУРПС, причинами занепаду руху раціоналізаторів було, по-перше, невдале реформування відповідних місцевих органів, коли в більшості галузей БРВ скасовувалися, а раціоналізаторські ініціативи робітників викладалися на архівні полиці, а, по-друге, нецільове використання виробничих експериментальних баз (їх завантаження замовленнями виробничих цехів)¹⁶⁶. Як вважали керівники ЦКК–РСІ, вирішальна роль у поглибленні кризових явищ належала людському фактору. Йшлося про недбале ставлення до розвитку раціоналізаторства з боку БРВ, а також профспілок¹⁶⁷.

Звинувачення державних органів підтримала Всесоюзна рада професійних спілок, що звернулася з клопотанням до прокуратури УСРР «влаштувати впродовж серпня [1933 р.] низку показових процесів безпосередньо на заводах у клубах, де спостерігається маринування пропозицій робітників». Одночасно ВУРПС надіслала директиву керівникам Центральної ради товариства робітників винахідників України, ВУКів та облрад профспілок з пропозицією надати сприяння органам прокуратури в їх організації¹⁶⁸.

Занепад руху раціоналізаторів було подолано у середині 1930-х років, коли радянська економіка вийшла з кризової ситуації. Позитивний вплив на роботу БРВ та осередків Центральної ради товариства робітників винахідників України мали стахановський рух, складовою якого стала виробнича раціоналізація, і завершення реформи керівництва винахідництвом на місцях, внаслідок чого повноваження ліквідованих БРВ, врешті-решт були передані до відання цехових адміністрацій. З 1935 р. до планів роботи цехів в обов'язковому порядку вводилася спеціальна графа — реалізація ініціатив робітників, за що майстрів та начальників цехів почали преміювати¹⁶⁹. З цього ж року дирекції підприємств стали укладати договори з конкретними винахідниками на виконання певних раціоналізаторських завдань, забезпечуючи їх необхідним обладнанням, сплачуючи витрати на вивчення та розробку тем, відряджаючи за необхідності до інших підприємств чи науково-дослідних інститутів. Усі ці заходи на певний час дали непогані результати. Однак суттєвий розвиток раціоналізаторського руху стримувало відносне скорочення грошових лімітів преміальних виплат авторам новаторських пропозицій¹⁷⁰.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що ставлення робітників до змагання не було однозначним. Серед ініціаторів були не тільки члени партії і комсомолу, як стверджувалося у радянській історіографії, а й представники маргінальних

груп, котрі завдяки участі в ньому намагалися покращити свій соціальний статус. Водночас чимало ветеранів праці, деякі комуністи та комсомольці критично поставилися до пропозиції взяти участь у соцзмаганні. Незадоволення висловлювали представники різних вікових груп, а також безпартійні вихідці з села. Трудивники висловлювали занепокоєння тим, що його організація неминуче призведе до підвищення виробничих норм та відповідного зниження заробітків. Порівнюючи ударну працю з капіталістичною експлуатацією, противники соціалістичного змагання звинувачували в її запровадженні не тільки компартійну верхівку, а й конформістські налаштованих робітників. Деякі з них вважали його розгортання недоречним в умовах голоду і товарної кризи. Інші не вірили, що кошти, отримані внаслідок організації останнього, підуть на потреби індустріалізації, що покращить економічну ситуацію в країні. Захищаючи свої інтереси, опозиційно налаштовані трудивники вимагали від адміністрації підприємств перерахування частини прибутку, отриманого у результаті соцзмагання, до фонду зарплати. Найбільш поширеними формами їх опору були «волинки», рідше — невідвідування зборів, присвячених його розгортанню, а у випадку присутності на них — виступи чи голосування проти останнього.

Зважаючи на опозиційні настрої робітників, професійні спілки застосували насильницькі методи щодо організації змагання, підписуючи договори про нього з адміністраціями підприємств без попереднього обговорення на загальних зборах колективів. Коли ж робітники зрозуміли, що участь у змаганні невідворотна, вони всіма правдами і неправдами намагалися увійти до складу ударних бригад, члени яких належали до групи пільговиків. Зарахуванню до їх лав трудивників, котрі не виконували планових завдань, сприяла позиція керівників профспілок та адміністрацій підприємств, що намагалися у своїх звітах створити картину успішного розгортання змагання. Внаслідок цього через декілька років після його організації виник парадокс: підприємства, оголошені ударними, нерідко зривали виконання планових завдань. Водночас ті, які не брали участі в змаганні, дійсно були передовими. Щоб реабілітувати ідею соцзмагання в очах робітників, держава систематично проводила чистки «трикутників» підприємств, що відставали, від «саботажників», а лави передовиків виробництва — від псевдоударників. Водночас система преміювання ударників, запроваджена у 1930 р., в умовах продовольчої й економічної кризи, не могла належним чином реалізуватися. Тому розгортання змагання мало нетривалий ефект.

Через відсутність комплексної механізації не виправдав надій влади стахановський рух. Ставлення робітників до нього нагадувало позицію, зайняту ними щодо соціалістичного змагання. Спочатку більшість їх була занепокоєна тим, що рекорди передовиків виробництва призведуть до необґрунтованого підвищення планових навантажень для пересічних працівників. У той же час стахановці висловлювали незадоволення на адресу ІТП, котрі, на їхню думку, навмисно не створювали умов для застосування нових методів праці. Такі настрої всіляко роздмухувалися державою, яка намагалася перекласти на інженерно-технічних працівників провину за аварії, спричинені систематичним пору-

шенням виробничих інструкцій та правил техніки безпеки з боку стахановців. У результаті, якщо спочатку у робітничому середовищі часто мали місце прояви антиноваторських настроїв, зокрема висловлювання проти розгортання стахановського руху і випадки цькування його учасників, особливо на тих підприємствах, де працювали вихідці з села, то з часом владі вдалося спрямувати негативні настрої робітників у необхідне русло, забезпечуючи їх участь у політичних акціях боротьби з «класовими ворогами», котрі нібито перешкоджали передовим методам праці. Водночас, більше трудівників намагалися записатися до лав стахановців для отримання обіцяних їм пільг. Їх називали «олівцевими стахановцями».

В роки першої п'ятирічки було започатковано й інший рух — «за оволодіння технікою масами». «Масове винахідництво» мало прийти на зміну елітарній групі інженерів-винахідників дореволюційного часу, «зараженій» «шкідництвом». Спроби організації масового руху за сприяння добровільного товариства «За оволодіння технікою» не увінчалися успіхом. Члени ЗОТ прогулювали заняття з технічного навчання, на маючи матеріальної зацікавленості у набутті знань, оскільки навіть відмінники не завжди просувалися до вищого розряду. Крім того, робітники побоювалися, що механізація виробництва призведе до скорочення робочих місць. Малоосвічені робітники, які не мали елементарних знань, побоювалися відвідувати курси з технічного навчання. Рух за освоєння нової техніки підтримали переважно кадрові робітники, котрі вважали підвищення кваліфікації своїм професійним обов'язком. Більше того, вони виступили ініціаторами руху наставників (навчання молоді без відриву від виробництва) та висунули пропозицію про встановлення обов'язкового мінімуму технічних знань для усіх робітників.

Через брак необхідних ресурсів, організація початкового технавчання здійснювалася за сприяння громадськості. Технічно грамотні робітники й ІТП у примусовому порядку у вільний від роботи час навчали технічно неосвічених. Такий підхід, як і кампанійський характер організації навчання, коли основний акцент робився не на якісних, а на кількісних показниках, негативно позначався на його результатах. Навіть відмінники гуртків «Техмас» нерідко псували техніку. Невміння використовувати на практиці отримані знання кваліфікувалися державою як «шкідництво», у якому обвинувачували не стільки тих, хто псував інструменти та машини, скільки тих, хто їх навчав. Таким чином, провина за негативні наслідки прискореного технічного навчання, організованого на громадських засадах, перекладалася на наставників-аматорів, керівників профспілок і товариства «За оволодіння технікою».

Чимало проблем існувало й з розгортанням руху винахідників та раціоналізаторів. Осередки Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, створені адміністративним шляхом, швидко розпадалися, але кількість рацпропозицій і винаходів, що надходили від робітників, невпинно збільшувалася. Цей парадокс пояснювався кампанійським характером організації руху винахідників, коли під час щорічних «походів» та «штурмівок» висувалися нереальні вимоги — отримати на кожному підприємстві не менше 1000 раціоналізаторських

ініціатив. У результаті більшість із них мала сумнівну новизну чи цінність і відхилялась БРВ, що спричиняло перманентні конфлікти між ІТП та винахідниками. Та навіть за умови отримання справді новаторських пропозицій не всі вони реалізувалися, але переважно зовсім не з вини інженерно-технічних працівників. Головними перешкодами на шляху їх реалізації були брак коштів, слабкість експериментальної бази підприємств та недосконалість системи впровадження раціоналізаторських ініціатив та винаходів. Прірва між надходженням заявок і реалізацією зростала з року в рік, а у 1933 р. їх висування майже цілком призупинилося. Влада заявила про саботаж раціоналізаторських пропозицій робітників з боку керівників Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та «трикутників» підприємств, де вони роками «маринувалися», й одночасно шукала вихід із кризового становища. Межу подальшому розвитку руху винахідників і раціоналізаторів окреслило скорочення грошових лімітів преміальних виплат авторам новаторських пропозицій у другій половині 1930-х рр.

¹ *Фельдман М.А.* Стахановское движение: взгляд полвека спустя / Политическая агитация. — Свердловск, 1990. — № 1; *Прядеин В.С.* Соревнование в советском обществе: проблемы теории (историография, анализ). — Екатеринбург, 1991; *Троян М.* За кулісами стахановського руху / Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. — Вип. 1. — К., 1991.

² *Siegelbaum, Levis H.* Stakhanovism and Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941. — Cambridge, 1988; *Benvenuti Francesco.* Fuoco sui sabatatori Stachanovismo e organization industriale in URSS: 1934–1938. — Rome, 1988; *Maier R.* Die Stachanov-Bewegung 1935–1938 / Der Stachanovismus als tragendes und verscharfendes moment der Stalinisierung der Sowjetischen Gesellschaft. — Stuttgart, 1990. Огляд літератури дав Лео ван Россум в *International Review of Social History*. — XXXV (1990). — Р. 433–453 під заголовком «Western Studies of Soviet Labor during the Thirties».

³ *Мухин М.Ю.* Особенности стимулирования трудовой активности в советской промышленности на рубеже 1920–1930-х годов (на примере Электрозавода) / Социальная история. Ежегодник 2001/2002. — М., 2004. — С. 116–141; *Журавлев С., Мухин М.* «Крепость социализма»: повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — М., 2004. — 139 с.

⁴ *Бут О.М.* Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації промисловості (1925–1941 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: історія України: 07.00.01. — Донецьк: Донецький національний університет, 2004; *Бут О.М., Добров В.П.* Економічна контрреволюція в Україні 20–30-х рр. XX ст.: від новітніх джерел до нового осмислення. — Вид-во 2-е, виправлене і доповнене. — Донецьк, 2002. — 315 с.; *Лихолобова З.Г.* Тоталітарний режим та політика репресій в Україні у другій половині 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донецького регіону). — Донецьк, 2006. — 280 с.; *Михненко А.М.* Історія Донбасу (1861–1945). — Донецьк, 1999. — 464 с.; *Мовчан О.М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — К., 2004. — 418 с.

⁵ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 204.

⁶ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 рр. — К., 1980. — С. 109.

⁷ Там само. — С. 106–107.

⁸ Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 205.

⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939. Документы и материалы: В 4 т. Т. 1. 1918–1922. — М., 1998. — С. 9.

¹⁰ Голос народа: письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. — М., 1998. — С. 10–11, 156–157; Лифшиц А. Настроения и политические эмоции в Советской России, 1917–1932 гг. — М., 2010. — С. 27.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 87.

¹² Там само. — Арк. 90.

¹³ Там само. — Арк. 87.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Спр. 3567. — Арк. 27.

¹⁶ Там само. — Спр. 2987. — Арк. 88.

¹⁷ Там само. — Арк. 90.

¹⁸ Там само. — Арк. 88, 90.

¹⁹ Там само. — Арк. 88–89.

²⁰ Там само. — Арк. 88.

²¹ Там само. — Арк. 90.

²² Там само. — Арк. 89.

²³ Там само. — Арк. 88, 90.

²⁴ Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 190.

²⁵ Там само. — С. 189–190.

²⁶ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 106.

²⁷ Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 191.

²⁸ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 107.

²⁹ Там само. — С. 102.

³⁰ Там само. — С. 109.

³¹ Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 191.

³² Довгопол В.М. Ударницький рух на Україні в 1926–1929 рр. / Питання історії народів СРСР. — Вип. 2. — К., 1971. — С. 61–65.

³³ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 116.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3572. — Арк. 128.

³⁵ Там само. — Спр. 3570. — Арк. 41–42.

³⁶ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 141–142.

³⁷ Там само. — С. 146–147.

³⁸ Там само. — С. 152–153.

³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.

⁴⁰ Там само. — С. 154.

⁴¹ Там само. — С. 65–66.

⁴² Там само. — С. 154.

⁴³ Ильичевец. — Мариуполь, 1930. — 18 февраля.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 39.

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3570. — Арк. 4; Пролетар. — Харків, 1930. — 1 січня; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 41–42.

- ⁴⁶ Комуніст. — Харків, 1929. — 26 лютого.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.
- ⁴⁸ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 110.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3572. — Арк. 1, 2.
- ⁵⁰ Червоний гірник. — 1929. — 16 грудня.
- ⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 47–48.
- ⁵² Джутівка. — Одеса, 1929. — 25 грудня
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 49.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ *Осокина Е.* За фасадом сталинського изобилія: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М., 1999. — С. 74.
- ⁵⁶ *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 115.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 42.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁹ Там само. — Арк. 15, 43–44.
- ⁶⁰ *Мовчан О.М., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах / Українське радянське суспільство 30-х рр.: нариси історії повсякденного життя. — К., 2012. — С. 138.
- ⁶¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. Р-5451. — Оп. 17. — Д. 278. — Л. 120.
- ⁶² Там же. — Оп. 16. — Д. 136. — Л. 8–9.
- ⁶³ Там же. — Оп. 17. — Д. 278. — Л. 120.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ *Мовчан О.М.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. — С. 156.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 7.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 50–51.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 49–50; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3570. — Арк. 5.
- ⁷⁰ *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 118.
- ⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.
- ⁷² Там само. — Спр. 64. — Арк. 22–23.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 115–119.
- ⁷⁵ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 209.
- ⁷⁶ *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 120–122.
- ⁷⁷ Там же. — С. 123.
- ⁷⁸ *Майер Р.* О чудесах и чудовищах стахановского движения / Отечественная история. — 1993. — № 3. — С. 65.
- ⁷⁹ *Шварц С.М.* Вокруг стахановского движения // Социалистический вестник. — 1937. — № 21. — С. 8.
- ⁸⁰ *Гудов И.* Судьба рабочего. — М., 1970. — С. 43.
- ⁸¹ *Weber Max.* Wirtschaft und Gesellschaft. — Tubingen, 1972. — (5. Aflagt). — S. 657.
- ⁸² *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 121.
- ⁸³ *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. — С. 209.
- ⁸⁴ ГАРФ. — Ф. Р-5451. — Оп. 19. — Д. 228. — Л. 31.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 210.

- ⁸⁷ Бут О.М., Добров В.П. Вказ. праця. — С. 156.
- ⁸⁸ *Thurston R.W.* The Stakhanovite Movement: Background to the Great Terror on the Factories, 1935–1938 // *Stalinist Terror. New Perspectives* / ed. J.A. Getty, R. Manning. — Cambridge, 1993. — P. 142–160; *Davies S.* Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941. — Cambridge, 1997. — P. 32; *Шаттенберг С.* Инженеры Сталина: Жизнь между техникой и террором в 1930-е годы. — М., 2011. — 376 с.
- ⁸⁹ *Maier R.* Die Stachanov-Bewegung 1935–1938. — S. 61.
- ⁹⁰ *Шаттенберг С.* Указ. соч. — С. 348–358.
- ⁹¹ *Лихолобова З.Г.* Вказ. праця. — С. 66.
- ⁹² *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 211.
- ⁹³ Там же. — С. 123.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6678. — Арк. 73–75.
- ⁹⁵ Там само. — С. 74–75.
- ⁹⁶ *Сталин И. В.* О недостатках классовой борьбы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. — М., 1937. — С. 29.
- ⁹⁷ *Троян М.* Вказ. праця. — С. 75.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ *Лихолобова З.Г.* Вказ. праця. — С. 120.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 74, 113.
- ¹⁰² Там само. — С. 66.
- ¹⁰³ *Бут О.М., Добров В.П.* Вказ. праця. — С. 145, 188.
- ¹⁰⁴ *Лихолобова З.Г.* Вказ. праця. — С. 63.
- ¹⁰⁵ За техніку. — Харків, 17 березня 1933.
- ¹⁰⁶ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 180.
- ¹⁰⁷ *Кульчицкий С.В.* Вказ. праця. — С. 211.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 7.
- ¹⁰⁹ Правдист. — Артемівськ, 1930. — 13 березня, 1932. — 23 лютого; Бурка. — Артемівськ, 1931. — 1 квітня.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41; Спр 541. — Арк. 5.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 220. — Арк. 7.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 164–166; *Епштейн А.И.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — С. 157.
- ¹¹⁵ *Кульчицкий С.В.* Вказ. праця. — С. 212.
- ¹¹⁶ *Берлин Л.И., Эпштейн А.И.* Социалистическая взаимопомощь русских и украинских рабочих в борьбе за выполнение первой пятилетки // Исторические записки. — 1956. — Т. 50; *Сергеева А.Ф., Шаталіна Є.П.* Робітники Харківщини в боротьбі за завершення технічної реконструкції промисловості в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) / Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. — Харків, 1958. — С. 213–215.
- ¹¹⁷ За техніку. — Харків, 1933. — 3 жовтня.
- ¹¹⁸ Там само. — 1934. — 2 лютого, 17 квітня.
- ¹¹⁹ Там само. — 1933. — 17 листопада.

- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41.
- ¹²¹ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Вказ. праця. — С. 186.
- ¹²² Там само. — С. 183.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41; Технічний листок. — Харків, 1934. — 20 грудня.
- ¹²⁴ Технічний листок. — Харків, 1934. — 17 жовтня.
- ¹²⁵ За техніку. — Харків, 1933. — 12 березня.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Там само. — 26 листопада.
- ¹²⁸ Технічний листок. — Харків, 1934, 17 жовтня.
- ¹²⁹ *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 48.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 10, 143–144.
- ¹³¹ Там само. — Спр. 741. — Арк. 7.
- ¹³² *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. — С. 211.
- ¹³³ *Довгопол В.М.* Участь робітників Української РСР у винахідницькому русі в перші роки індустріалізації країни (1926–1929 рр.) / Питання історії народів СРСР. — Вип. 1. — К., 1965. — С. 72.
- ¹³⁴ Там само. — С. 76.
- ¹³⁵ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Вказ. праця. — С. 166–167.
- ¹³⁶ *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 125.
- ¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9; Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 117–118; Робітник Кременчуччини. — Кременчук, 1931. — 15 вересня.
- ¹³⁸ Первые шаги индустриализации СССР. 1926–1927: Сборн. док. — М., 1959. — С. 458.
- ¹³⁹ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Вказ. праця. — С. 167.
- ¹⁴⁰ История Харьковского паровозостроительного завода. 1917–1932: Сб. документов и материалов. — Х., 1965. — С. 354.
- ¹⁴¹ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Вказ. праця. — С. 168.
- ¹⁴² ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 8. — Спр. 1849. — Арк. 6.
- ¹⁴³ *Богдан В.А.* Мимикрия в СССР. Воспоминания инженера. 1933–1942 годы. — Ростов-на-Дону–Франкфурт на Майне, 1982. — С. 183.
- ¹⁴⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1932 гг.). — Т. 2. — М., 1967. — С. 244.
- ¹⁴⁵ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Вказ. праця. — С. 169.
- ¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9; Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 117–118; Робітник Кременчуччини. — Кременчук, 1931. — 15 вересня.
- ¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 43.
- ¹⁴⁸ *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 128–129.
- ¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 14.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 67.
- ¹⁵³ *Алексеев Г.М.* Возникновение и развитие массового движения изобретателей и рационализаторов в СССР / Вестник Московского университета. История. — 1967. — № 5. — С. 103.
- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 10.
- ¹⁵⁵ Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 118.
- ¹⁵⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9.

- ¹⁵⁷ Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 118.
¹⁵⁸ Там само. — Арк. 102, 118; Спр. 304. — Арк. 47–48.
¹⁵⁹ Там само. — Оп. 8. — Спр. 1317. — Арк. 6.
¹⁶⁰ Там само. — Арк. 9.
¹⁶¹ Там само. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 12.
¹⁶² Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 130.
¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 35–36; Рабочее изобретательство. — Август 1931. — С. 10.
¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 60. — Арк. 125.
¹⁶⁵ Там само. — Спр. 61. — Арк. 30.
¹⁶⁶ Там само. — Спр. 60. — Арк. 125, 136; Там само. — Спр. 61. — Арк. 32, 39, 43.
¹⁶⁷ Там само. — Спр. 60. — Арк. 225.
¹⁶⁸ Там само. — Арк. 125.
¹⁶⁹ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 134.
¹⁷⁰ Там само.

«Трудовые почини» рабочих УССР в 1930-х гг.: мифы и реальность

Аннотация: исследовано взаимоотношения власти и рабочих УССР в контексте организации сталинским руководством общественных движений в поддержку форсированной индустриализации: социалистического соревнования, стахановского движения, движений рационализаторов и изобретателей, та за освоение новой техники.

Ключевые слова: социалистическое соревнование, стахановское движение, движение изобретателей и рационализаторов, движение за освоение новой техники, советские профессиональные союзы, советская власть, рабочие УССР.

“Labour initiative” of workers of Soviet Ukraine in 1930th: myth and reality

The article devoted to relationships of authorities and workers of Soviet Ukraine during organized by Stalin’s leadership public movements for the support of forced industrialization. Major attention paid to socialist competition, Stakhanov movement, the movement of inventors and rationalizer, the movement for master of new machinery.

Keywords: socialist competition, Stakhanov movement, the movement of inventors and rationalizer, the movement for master of new machinery, Soviet trade union, Soviet authority, workers of the UkSSR.